

A felelősség fokozatai

Fikcionalizált identitás Hajas Tibor és Kertész Imre
életművében, valamint a lappangó trauma
hatásmechanizmusa

Sipos Balázs

Színház- és Filmművészeti Egyetem

Színházrendező szak, III. évfolyam

Témavezető

Jákfalvi Magdolna, egyetemi tanár

2012

Mottó

*Csinálhatsz amit akarsz
akarásod is ők csinálják
Mint kínai ördöggolyó
tökéletes
s véget nem ér a doboz a dobozban
Persze néhol meglátszik
a kispórolás a hanyagság
Az undok tökéletesség így
hálisten résekkel teli
módokkal menekvésre-cselekvésre
kizárva az eleve-áthárítást*

Petri György: Reggel¹

I. A háború utáni nemzedék

"Kinek a fia vagy te?", kérdezte kétségbeesetten 1970 körül egy vadnak tűnő kamaszkort megélő ismerősimet az anyja. [...] "A szerencse fia, korom büszke gyermeke vagyok", válaszolta nagy örömmel J., és világossá tette, hogy és mint állnak a dolgok a családi hagyományokat illetően. Így éltünk Pannónia helyén.²

1. A zsidóság, mint jelkép – Hajas Tibortól Kertész Imréig

Eddigi életem jelentős részét az apám nemzedéke írásainak olvasásával töltöttem. Ez a háború utáni generáció, az 1940 és 1955 között születettek. (Az apám '53-as.) Ő maga sajnos nem ír, nem olvas, legalábbis nem rendszeresen és nem elhivatottan. Bármelyiket tenné vagy tette volna, megkönnyítené a dolgom.

Az apámtól átlagos méretű patriotizmusán kívül semminemű identitást nem örököltem. Nem fukar volt. Nem volt mit adnia.

Mániákusan foglalkoztat ez a generáció. A magamról való gondolkodáshoz tőlük kaptam fogalmi készletet, öntörténet-írási stratégiákat és technikákat. Ezeknek a stratégiáknak a legradikálisabb módszereit a neoavantgárd képviselőinél leltem fel. Majd időközben rájöttem, hogy az apám történetének megértése nélkül fölösleges magamat vizsgálgatnom; mintha légüres térben topognék. Így generációjától magamhoz indultam ugyan, mégis őhöz érkeztem meg.

E kutatás dokumentuma ez az írás.

Főhőse a Frankl-ként 1946-ban, Budapesten született Hajas Tibor. Kíváncsiságom arra irányul, miként járul hozzá művészete megértéséhez egy, az apám családját és a Frankl-családot egyaránt érintő traumán, a holokauszton keresztüli olvasat – és fordítva, segít-e apám örökségének megértésében Hajas művészete. Esetemben a Hajast vizslató esztétikai analízis fő kérdése, hogy lehet-e történeti-társadalmi kontextusba ágyazni a

¹ Petri György: *Összegyűjtött versek*. Budapest, Magvető, 2003, 12.

² György Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011, 228.

transzcendens jelenlét iránti vágyát, illetve e fogalom jelentését konkrétá tenni.

Hajas a magyar neoavantgárd legmagányosabb tagja, ebben a viszonyrendszerben az apám ellenpárja. Alapgondolatom, hogy azt, ami apám életét kitapintható hiányként megmételtyezte, Hajas érzékenysége korán fölismeri, és életművét *annak* - e speciális történeti traumának - *ellenében* alkotja meg a hetvenes években. Tudtommal semmilyen szöveg vagy kiadvány nem elemezte a Hajas-oeuvre-t a trauma szemszögéből György Pétert kivéve.

György Péter meghatározhatatlan helyiértékű szereplője írásomnak; ismerhetném személyesen, de sajnos nem ismerem, vagyis nem jobban, mint amennyire az ember megismerhet valakit annak szövegein keresztül. Ostobaság lenne tagadnom, hogy kevés kötet volt akkora hatással erre a dolgozatra, mint amelyből e nagyfejezet mottóját is választottam.

Ez az írás nem szándékozik az *Apám helyett* generáció-hármasának továbbírása lenni, jóllehet, márcsak az életkorokat illetően is, a szándék implikálná magát. Csupán stratégiája hasonló. Az apám és György Péter élettörténete a legkevésbé sem hasonlít egymáshoz. Mégis úgy érzem, György Péter és György Lajos (mozgalmi nevén: Piros) sorsa és különös kapcsolata tükröződik vissza az apám és a magam viszonyában. A fontos különbség, hogy míg ő az első-, én az úgymond második generációs holokauszt-túlélők történetét kell, hogy tisztázzam a magam számára.

Ekképp a trauma-kezelés történetének folytatólagosságához és a jelenbe való megérkezéshez apám szülei generációjáig merészkedek. A családi identitás-átadás folyamata az itt tárgyalandó esetekben olyan elvágólagosan lehetetlenült el túlélők és szüleik közt, s vált hirtelenjében tökéletesen hasznavehetetlenné a holokauszt előtt felhalmozott, a túlélők szülei által *még működtetett* identitás, sürgetővé a történet nulláról való újrakezdése, hogy, úgy vélem, sem Hajas, sem az apám számára nem merült föl önazonosságuk lehetséges opciójaként a nagyszülők, Piros, vagy a túlélők esetében a szülők identitás-stratégiája. (Arról nem is beszélve, hogy a háború előtti identitásokhoz való visszatérést a kommunista rezsim foggal-körömmel akadályozta.) Ugyanakkor nem érthető meg apám élete anyai öröksége ismerete nélkül; ezért, hogy e dolgozat legöregebb érintett generációja a húszas években születetteké: Kertészé, Pirosé, a nagyanyámé.

Hajas Tibor művészete az identitás-keresés szempontjából éppolyan kulminációs pont generációjában, mint az őt megelőző, a holokausztot túlélő, megelő generációban a Kertész Imréé. Kérdésem, hogy milyen esztétikai következményekkel - azonosságokkal és különbségekkel - jár e két, a tapasztalásból adódóan eltérő szándék: egyrészt *magának* a traumának, másrészt az *örökül kapott* traumának az ábrázolni akarása. Avagy már a kiindulópont: mi szükség(ük) az ábrázolásra, mi szükség(ük) az öntörténet-írásra.

Ahogy az apám tükörképe e dolgozatban György Lajos lesz, úgy a Hajasé Kertész Imre. Az első kettőt a túlélés-feledés, a második kettőt a kérlelhetetlen visszaperlés eltérő módozatai kapcsolják majd egybe.

Folyton előrenyomakszik az "én", a személyesség. Bármennyire is szeretném, nem áltathatom magam, hogy nem önmagamról vagy az apámról gondolkodom, amikor Hajasról gondolkodom, amikor az *Apám helyett*ről gondolkodom, vagy amikor erről a generációról, a traumát örökségül kapó nemzedékről gondolkodom. Az utólag rendező értelem egybefogni próbálja az életeket, megpróbál analógiákat találni, ha kell: gyártani - mert összehasonlítás, differenciálás és egyberendezés csak azonosságok alapján lehetséges. Kivételesen úgy érzem, a direkt megszólalás-megszólítás, a személyesség e formájának vállalása természetesebb hanglejtés, mint az objektivitás - esetemben - áltudományos nyelve. Valamint, ha elvetném a személyességet, megfosztanám magam

mindenfajta jogalaptól arra, hogy hozzászóljak ezekhez az életekhez, amelyek túlzottan rajtam hagyták nyomukat ahhoz, hogy a maximális tárgyilagosság hűvös hangnemére válthassak.

Apám anyja holokauszt túlélő volt. (Hajas Tibor apja munkaszolgálatosként szintén túlélő.) Nagyapja és két unokabátyja pusztult el munkaszolgálatosként. Két nagynénjét elindítottak ugyan a nyilasok egy halálmenettel, de ők - csodával határos módon - meg tudtak szökni. Nagymamám kislány volt, így anyja, a dédanyám, el tudta bújtatni a nekik rendelt lakásban. Sem a háború előtt, sem azután nem voltak vallásosak, a jóvátételi szerződésekig a feltétlenül szükségeseken túl nem beszéltek '44-ről. Egyszerű emberek voltak. Nagymamám egész életét ugyanabban a hetedik kerületi pesti bérlakásban élte le, ahol az édesanyja '44 telén elrejtette, s ahová még tavasszal, a gettósításkor telepítették őket. A történetet nagymamámtól és nővérémtől tudtam meg kamaszkorom végén.

Apám nem érezte magára érvényes történetnek sem a holokausztot, sem zsidóságát, de nem tudhatta előre elzárni gondolkodásmódját: huszonéves koráig anyjával élt, akinek világképét a paranoia, a rejtőzködés, zsidóságának eltitkolása töltötte ki, és aki még '56-ot is kizárólag bűnözők és részeg suhancok terrorcselekményeként narrálta és narrálta mind a mai napig rendületlenül.

A háború után születettek első generációja – amely az apámé és a neoavantgárdé is egyben – nem végigélte és tapasztalatként raktározta el a holokausztot, hanem a tapasztalás hiányaért cserébe annak lepárolt esszenciáját kapta örököül: szüleiktől identitás helyett diszfunkcionális műsorsot, *sorstalanságot* örökölt. E generáció hetvenes évekbeli fellépése egybeesett identitás-kijelölésük – természetesen minden generáció számára szükségszerű és problematikus – pillanatával, ami, mint látni fogjuk, számukra erősen korlátozott lehetőségeket mutatott föl a tisztázatlan családi örökség és a Kádár-korszak hallgatás-politikájának kettős présében. Ez a prés identitás-sémaként csupán a csendet nyújtotta. A neoavantgárd *ennek* megtörését, ez örökség átformálását célozza, és radikális válaszokat ad önmeghatározásként – ellentétben az apám stratégiájával, aki a csendet vette át, mint sémát. Életében ez a séma alattomos módon csupán évtizedekkel később bukkant elő újra, hogy behajtsa a hallgatás árát.

Természetesen nem gondolom, hogy annak, aki a század első felében zsidó családban született és nőtt föl, szükségszerűen traumatikussá vált az identitása, és onnantól fogva minden tettét és világlátását csakis amaz határozta meg. De azt gondolom, hogy a traumától való függetlenedésre való készség is olyan elhatározások, választások és olyan akarat eredménye, amelyek vizsgálata termékeny lehet azok megértésében, akik erre nem voltak képesek, és, akár belátják, akár nem, a holokauszt által ütött seb, vagy az elhallgatásból fakadó hiány lappangó örökségként végigkísérte sorsukat, és döntően beleavatkozott annak a személynek a létrejöttébe, akivé lettek.

Nem kellett zsidónak lenni sem a Horthy-korszakban, sem a Kádár-rendszerben ahhoz, hogy valaki idegennek érezze magát benne. Ahogy nem kellett emigránsnak sem lenni ahhoz, hogy valaki hazátlan legyen. Minthogy azonban dolgozatomban behatóan szeretnék foglalkozni a neoavantgárd, azon belül is Hajas Tibor életművének a trauma jegyében tett vonatkozásaival, és minthogy történetesen Hajas Tibor is zsidó származású volt, ahogyan az apám is az, a nürnbergi törvények értelmében pedig én magam is "másodfokú keverék-zsidó" vagyok, ezért ebből az irányból fogom megközelíteni a hazátlanság, sorstalanság és az avantgárd mibenlétét, az ebben való megbékélésre kidolgozott hétköznapi és radikális stratégiák néhányát.

Valaki a szememre vetheti, minek csinállok ekkora ügyet Hajas Tibor zsidó származásából ("*Zsidó származásu(n)k nem volt titok, de különösebben gyakori téma*

*sem otthon*³), hiszen alig-alig, nyomokban találni csak a származásra direkt módon utaló nyomokat a teljes életműben. Családjáról lényegében szót sem ejt, nevét megváltoztatta. Felmerül továbbá, hogy etikus-e egyáltalán valaki életművét azon keresztül vizsgálni, amit láthatóan ki akart törölni belőle. Egyáltalán, nem antiszemita-e ez a megközelítés. Három válaszom van erre. Az első, hogy a holokausztból senki nem maradt ki, aki zsidó volt Magyarországon '38 és '45 között. (Hozzátenném, hogy a holokausztból valójában senki, akár zsidó, akár nem-zsidó volt, nem maradt ki. Sem akkor, sem az azt követő években, sem *ma*. Ez az emlékezet-közösség lényege.) Második válaszom, hogy éppen a kimondás hiánya az árulkodó. Hajas zsidósága látványosan nincs ott. Szülei története, gyermekkor, *letartóztatása* látványosan *nincs ott*. Nemcsak az elméleti szövegekben, nemcsak a versekben, nemcsak az Ungváry Rudolf-fal készített mélyinterjúban. Sehol. Nem problémaként írom ezt. Nem származása foglalkoztat, hanem az, hogy identitásának hiánya/átírása milyen hatással volt művészetére. Harmadik válaszom és alaptézisem egyben, hogy Hajas művészetével a személyes traumakezelés európai hagyományának folytatója egy új generáció újfajta identitás-kérdései és megújult stratégiai lehetőségei által, a Kádár-kor speciális történeti helyzetében.

Hajas Tibor természetesen nem zsidóként, hanem avantgárd művészként adott releváns válaszokat kora kérdéseire. Zsidó származása pusztán „*helyzet a totalitarizmusban*”⁴, és semmi esetre sem szeretném Hajas művészetét zsidó művészetként állítani be. Önmeghatározásának szabadsága vonz, érdekel, és ez az önmeghatározás éppenhogy lebontja származását. Azért teheti ezt, mert a szülei zsidó származásúak, ő pedig nem akarta, hogy zsidóként tekintsenek rá. Ha nem volna zsidó származású, identitása nyilván egészen másképp merülne föl. Az apám sem zsidó. Ennek ellenére második generációs holokauszt-túlélő(k mindketten), és ez sajnos nem döntés kérdése. Vagyis az erről való vélemény, a viselkedésmód: igen. De valaminek lenni kell, valamit kezdeni kell a lebontás hordalékával is. És akárki akármit tesz, mond, gondol, apám fél családját kiirtották, és nincs ember, akin ez ne hagyna nyomot. Akármilyen származású.

Az apám éppenhogy nem volt képes ezeket a válaszokat megadni, vagy egyáltalán feltenni a kérdéseket. Én viszont megkísérlem az ő és a többi szereplő életén keresztül megtenni ezt – hogy a történeti helyzetben milyen kihívásokkal – hiánnyal, pótlékkal, ígérettel – szembesült az ember második generációs holokauszt-túlélőként, és hogy később, mintegy lappangó betegségként előbukkanva, ez miképp károsított, befolyásolta ön- és világszemléletét.

Megközelítésem elsősorban az *Apám helyettre* támaszkodik. Forrásanyagként Komoróczy Géza idén megjelent, *A zsidók története Magyarországon* című átfogó kötetét, Kertész Imre esszéit és *Gályanaplóját*, valamint Hajas elméleti írásait, verseit, filmelőadásait (kötetben: *Szövegek*) fogom használni. Ezek mellett a családom történetét, a fenti megfontolásokból. Továbbá mellékszereplőket: az avantgárd mozgalmat és a kor háttéréül szolgáló Magyarországot, 1944-től a rendszerváltásig.

A dolgozat mottójául választott Petri-idézet irigylésre méltó tömörséggel foglalja össze a dolgozat témáját: lázadhatsz önmagad meghatározásáért, de lázadásod sem a sajátod – mégis, felelősséggel kell viseltetned érte, mert nincs másod, mint ez a felelősség. Felelősség cselekvésekért, amiket talán te követtél el, talán nem, talán te gondoltál ki, talán nem; cselekvésekért vagy egy életért, amelyet elidegenítettek tőled. Hogyan ragadhatod vissza a felelősséget, és mivel jár, ha nem teszed.

³ Széphelyi F. György (Hajas öccse) beszélget Szőnyei Tamással, *Kék fénytörésben* – „Felderítjük az izgató személyek tevékenységét”. *Magyar Narancs*, 2005/32., 41-42.

⁴ Kertész Imre: *Gályanapló*, Budapest, Magvető, 1992. 24.

2. Közös koruk gyermeke, bemutatás

*állandó boldogság! - izzó akvárium! / származásom homályos évszak /magam előtt is.
Név alatti csönd⁵*

A múlt tavasszal apámmal beültünk ebédelni a Wesselényi utca valamelyik olcsó, zsírszagú éttermébe. Szerette az ilyen helyeket, a lecsót, a szódát, a foltos terítőt.

Egy sorozatterven gondolkodom, mormogta, szégyenlősen felnézett, szemében enyhe büszkeség. Óvatosan nyeltem, hallgatlak. Hogy ő az Ördögről fog mostan sorozatot készíteni, jobban mondvá négy lányról. Ott kezdődik, hogy vacsoráznak valahol. Van egy ötödik barátnőjük, ez lenne a sorozat címe is, az Ötödik, neki is meg van terítve, de ő nincs ott, na, ez az ötödik, ez a lány lesz... ez lenne maga az ördög - mert a Gonosz elvarázsolja a nőket, a nők pedig a férfit, így fejt ki hatását az ördög, magyarázta nekem egyre inkább belemelegedve. A másik négy sikereit az Ördög segíti. Kudarcaik az Ördög büntetése. Rángatja, manipulálja, lepaktál velük, majd egymás ellen fordítja őket, a lányok pedig... nem tudnak ellenállni, csábítja őket a siker, a fény, a csillogás.

Mi általában az ő monológjait folytattuk párbeszéd gyanánt.

Mert vannak gonosz emberek, gengszterek, gazemberek, folytatta most már megállíthatatlanul, akik érthetetlen sikereket érnek el, és merő rosszindulatból keresztbetesznek a másinak, itt felsorolt néhány nevet, hogy értsem, kik azok, akik például neki tettek keresztbe, és hogy ezeknek a sikereit nem magyarázhatja más, mint egy irracionális hatalom, ő bárhogya gondolkodik, másra nem tud jutni, ezeket nem lehet, egyszerűen nem lehet megérteni, és hogy én ne nézzem őt hülyének, ő nem valami vallásos izéről beszél, ő ezt megtapasztalta, ő mindent látott, mindent megélt, amit csak ember láthat és megélhet.

Biztosítottam, hogy nem nézem hülyének.

Ekkor már nem engem figyelt, hanem az asztalra villogtatta a szemét, mint aki egyszerre tárulkozik ki és takargat valamit, és akkor azt gondoltam, a saját életét takargatja előttem az apám a lecsója fölött.

Valószínűleg valaha volt legszemélyesebb sorozattervét fogalmazta meg nekem, aminek tulajdonképpen örülnöm kellett volna, de megrémisztett következetesen leszegett feje, hogy nem néz a szemembe, és hogy néhány héten belül már legalább negyedjére kerültünk ilyen helyzetbe, hogy valamilyen ételek fölött ő beszél, én hallgatok, és semmi megnyugtatót, vigasztalót vagy biztatót nem vagyok képes kinyögni, amikor pedig ő épp arra vár.

És legfőképp megrémisztett a tartásából, a szeméből, a gesztusai bizonytalanságából áradó esetlenség, ami bocsánatkérővé tette minden mondatát, mint aki szégyelli tervét és féli az ítéletet, fél a lebukástól, hogy kiderül, elmélete, hiába személyes, nem zseniális, hanem hülyeség.

Mintha mind e négy alkalommal, a bizonytalanságból fakadóan egyre növekvő határozottsággal azt ismerné be, miközben kenyerét tunkolja a zsírba, mennyire riasztóan kiismerhetetlennek érzi a világ jelenségei, emberei, cselekedetei közötti oksági kapcsolatokat, és hogy minden kétségbeesett, mániás kísérlete, amelyeknek életem megelőző húsz évében szem- és fültanúja, gyakran egyedüli célközönsége voltam, ember- és világismeretének bizonygatására, hosszas monológjai az emberi természetről, hogy ez mind-mind csak kihangosított belső monológ volt, azért beszélt csak, hogy

⁵ Hajas Tibor: *Narcissus*. In: *Szövegek*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005, 77.

elnyomja az ásító hiányt, befedje az űrt, eltussolja, hogy nem érti, mi történt vele, nem érti, miért cselekszik a másik ember úgy, ahogy, nem érti, és fél ettől a nem-értéstől, fél ettől az űrtől, hogy belezuhan, ha nem beszél, belezuhan, ha nem hívja segítségül az ördögöt, vagy annak ellenpárját, az univerzális jószerencsét, mint végső világmagyarázati erőt; mintha szégyene mindezt beismerné, érzetét pedig épp azért akarná sorozattá szelidíteni s legitimálni egyben, hogy elmúljon ez a szégyen, s a szégyen félelme, ami ki tudja, mióta kísértette - ez volt az egyre erősödő érzésem.

Azt gondoltam, hogy az apám saját életét összeegyeztethetetlen, a vakvéletlen által összerendezett mozaikkockákként látja.

Szerencséjére vagy szerencsétlenségére olyan nagy karriert futott be, olyan sikereket ért el, amelyek nem szerepeltek a Kádár-korszak alternatívái között, s ezért ezekre a rendszer, amelyben élete első harmincöt évét leélte, nem kínálhatott (hivatalos) magyarázatot. Őt pedig útközben nem a vele megtörténtek megértése érdekelte, érthető okokból. Dolgozott.

Most viszont baj lett a korábbi, sorsát illető hanyagságból, mert ahogy öregszik, egyre érzi, folyik ki a kezéből minden, ami ő volt. És hiába ért véget a Kádár-korszak, neki már nem áll módjában új eszközöket birtokba venni saját életének sorssá szilárdítására.

E világképben nincs helye önálló döntéseknek. Mindenki ki van szolgáltatva idegen, irracionális erőknek, melyek ide-oda dobálják saját kiismerhetetlen kényük-kedvük szerint. A dolgok megesnek. A lehetőségekkel élnünk kell, de nem mi magunk teremtyük a lehetőségeket. Erről szólt volna sorozata.

Azt gondoltam, az apám élete leélésére, nem pedig az alakítására szerződött, s szégyelli, hogy nincs mit adnia nekem e kusza tapasztalatokon kívül, de ezt nem mondhattam ki hangosan.

Magamban találgattam, melyik játszott nagyobb szerepet e szemlélet kialakulásában: nagymamám traumatikus titkolózása és gyermekkori tapasztalataiból kiérlelt viselkedésmódja, vagy a rendszer által rájuk kényszerített múlt- és önszemlélet. A kettő nyilván egymásból fakad.

Hajas és Kertész, mint később látni fogjuk, apámban közös koruk gyermekét ismerték volna föl.

Mindez, amiről itt írtam, az apámnak semmilyen hátrányt nem jelentett egészen addig, amíg - már idősebben, élete történetén gondolkodva - óhatatlanul belé nem ütközött a sorsa helyén tátongó semmibe.

Sors alatt az elbeszéléssé rendezhető élet lehetőségét értem.

A holokauszt első lépésként faji alapon kizárta társadalmából célpontjait. Olyanná tette őket, amilyennek láttatni akarta: hazátlanná. A gettósított, deportált és legyilkolt zsidók, cigányok, homoszexuálisok és elmeháborodottak nem voltak többé magyarok, németek, franciák, szerbek, románok, olaszok stb. stb.; mind múltjuk, mind jövőjük semmisnek bélyegződött; ennek betetőzése volt lemészárlásuk. Ezt a traumát az ember továbbadja gyermekének akkor is, ha a közvetlen vész elmúlt már; viselkedésével, mentalitásával, világlátásával.

Aki hazátlanságában múltjától fosztott, nemcsak identitásában marad idegen, mert másnak gondolta magát, mint akivé közössége később tette, de életében is – elidegenedik tőle, mint ajándékba kapott, s most visszaigényelt kegytől.

Hazátlanság ágyaz meg a sorstalanságnak, ahogy a közösség törvényei és magatartása az egyéni élet lehetőségeinek.

A sorstalan állapot nemcsak a saját, de a közösség közös történetétől, a történelemtől is elvágja az embert. Egyrészt mert a közösség kizárta őt a saját történetéből azzal, hogy önmagától idegennek definiálta (ehhez még az életére sem kell feltétlenül törnie), de

éppígy azért is, mert elvágta a későbbi becsatlakozás – fellengzősen: a nemzettudat személyes megerősítése – lehetőségét; ugyanis sorstalanként nincs mit kapcsolni a közöshöz. Így vált járhatatlan úttá nemcsak a szülőktől örökölt származás, de a közösségi identitás is – többek között az apám vagy Kertész és Hajas számára.

Ez a speciális élethelyzet az, amelyben az önéletírási-stratégiák, melyeket én fiatalon oly szenvedélyesen kutattam, hirtelen különleges tétre tettek szert; különössé, a közösség számára megközelíthetetlené tették birtokosaikat.

A magyar és egyetemes történelemben példátlan, amit az előző század két totalitarizmusa sorsfosztásként véghezvitt. Családok ezrei kaptak végigmondhatatlan történeteket és elbeszélhetetlen emlékeket, széttört életű apákat, anyákat a nyakukba társadalmuktól. A régi rend fölfordult; az utódok feladatává vált, hogy végigmeséljék, amit szüleik, ugyan nem mindig, de az esetek döntő részében, csak rejtegetni voltak képesek, összefoglalni, sorssá rendezni, az utódok számára *történetté rendezve továbbadni* - nem. Így az utódok elvileg a maguk teremtette elbeszélésbe kényszerülnek becsatolni identitásukat ahelyett, hogy legalábbis az elbeszélést örökölni kapnák, hogy a családi jogfolytonosság természetes felhatalmazásával élve pusztán továbbírják azt saját döntéseik, kényük-kedvük szerint. Feltéve, hogy fölismerik, mi az a kézzelfogható hiány, ami megkülönbözteti őket embertársaiktól, közösségükben idegenné téve őket.

Az én családom esetében több generáció óta halasztódik ez a feladat, és nem gondolom, hogy egyedül lennénk. A múlt jótékony gyógyír, az enyhülő, elveiben önmagát toleránsabbnak föltüntető társadalom pedig korábban ismeretlen stratégiákat enged szóhoz jutni. De úgy gondolom, ahogy személyes, úgy közösségi feladat is a múlt közös sorssá rendezése.

Még akkor is, ha ezeket az elbeszéléseket mi magunk is évtizedről évtizedre újraírni kényszerülünk majd. Nem a lekerekített történet, hanem a történetmondás szándékának megléte a lényeges. Rilkét parafrázálva, elrendezzük, szétesik, újrarendezzük – még ha szétesünk mi is.

3. A néma tartományban

Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. A külső determináció azonban, a stigma, amely életünket az adott totalitarizmus egy helyzetébe, egy képtelenségbe szorítja, megghiúsítja ezt: ha tehát a ránk kirótt determinációkat éljük át valóságként, a saját - viszonylagos - szabadságunkból következő szükségszerűség helyett, ezt nevezném sorstalanságnak. / Lényeges, hogy determinációnk mindig ellentétben álljon természetes felfogásunkkal, hajlandóságainkkal, így áll elő vegytiszta állapotban a sorstalanság.⁶

S nem mondhatom, a múlt ugyancsak/ derengő, mezítelen űr,/ ahol valami gyenge pusmogás/ az imént halt el.⁷

Ha az ember holokauszt-túlélők írásait olvassa, lépten-nyomon találkozik azzal - Kertésznél, Jean Amérynél, Paul Celannál, Primo Levinél, György Péter apjánál -, amit saját maguk identitásának visszaszerzésére tett kísérletnek neveznek (szinte mindannyian). Améry így ír erről: „Az üldöztetés megtagasztalása alapján véve a legnagyobb magány megtagasztalása volt. Megváltásra vágyom, megváltásra akkori és még mindig tartó elhagyatottságomtól”, mert „(...) még mindig és mindennap újra

⁶ Gályanapló, 18-19. Vö. 52. lábjegyzet (az idézet folytatása).

⁷ Hajas Tibor, *Engem jól ideraktak Szövegek*, 82.

egyedül találom magam.”⁸ Kertésznel ugyanez: „Az ember például egyszerre kísértetszerűnek érzi a környező világot, holott ő maga válik valótlanná, kísértetszerűvé. Vagy megfordítva: egyszerre idegen lényként érzékeli önmagát, holott csupán az elidegenítő külvilággal azonosul”⁹ és „Az én országom a száműzetés.”¹⁰

Ez az elidegenítő külvilág, a véget nem érő magány érzetének birodalma az, ahol a trauma rejtezik. A társadalom sem képes mit kezdeni azokkal a kísértetszerűen járkáló lényekkel, akik megtértek a koncentrációs- és megsemmisítő táborok, a munkaszolgálat, vagy a front elképzelhetetlen valóságából, s társadalmuk nem több számukra, mint fantazmagória. Ha a társadalom a hallgatást választja – ahogy a magyar választotta –, kizárja őket a közös történelemből, meg nem történtté teszi, ami velük történt, és ezzel a lényüket is kísértetszerűvé avatja.

Kertész, Améry és számos művészársuk életműve mintha körbe-körbejárna, a trauma föloldására tett újabb és újabb kísérletekként, az elvesztett én visszaszerzésére irányítva. (Olyan jelenség ez, amit érzésem szerint a nagymamám beépített világlátásába, de megfogalmazni nem volt képes, vagy felismerni, hogy, úgymond, terápiára szorulna.) „Letepert emberek kísérletei a felülkerekedésre”.¹¹ Eltérő módon, de mindőjük megnevezni próbálja a botrányt, számbavenni, mi történt velük Auschwitzban, Dachauban, Buchenwaldban, Bergen-Belsenben, Szerbiában stb. Ahogy Komoróczy fogalmaz: „Nevet találni a történeteknek. Ez a feldolgozás legelső lépése: nevet találni, hogy beszélni lehessen róla.”¹² Hogy érthetőbb, átláthatóbb, és legfőképp birtokolhatóbb legyen. El lehessen mesélni – mégha eltérő eszközökkel is, mint ahogyan azelőtt bármit is meséltek az emberiség történelmében.¹³ Mert ha el lehet mesélni, meg lehet érteni – akkor valamennyit visszanyer az ember a sorsból, amit, úgy hitte, örökre elvettek tőle.

Életművük váli személyes terápiájukká: „Mintha a művészi magatartás módosatai reális magatartásformákat akarnának begyakoroltatni, hogy a megcsonkított életnek segítsenek majd, hogy áttelelhessen a beköszöntő jégkorszakban.”¹⁴ Améry, Kertész stb. zsidósága a holokausztban gyökeredzik, az tette őket zsidóvá. Vallást nem gyakoroltak sem előtte, sem utána, héberül nem beszéltek, Izraelben nem éltek sohasem. Kiragadott példák ők a történelem áttekinthetetlen emberhalmazából, és pusztán azért idézem őket, mert – szerencsájukra? szerencsétlenségükre? – a fogalmi gondolkodás olyan magaslatán álltak, hogy képesek voltak megfogalmazni azt, ami százezrekben lappangott a negyvenes-ötvenes években, és mert volt erejük, türelmük arra tenni föl életüket, hogy radikálisan végiggondolják újra meg újra, mi az, ami megesett velük.

De hiába nem volt a nagymamámnak ereje, készsége ehhez, a tapasztalat – reflektálatlan, de személyiségbe szivárgó – esszenciáját továbbadta a fiának.

Ez a „beköszöntő jégkorszak” az, amire az MKP-ba belépő zsidók a párttagság megszerzésével próbáltak felkészülni. A beköszöntő jégkorszak hallani sem akart traumáról, nem teremtett hozzá nyelvet, eszközt. „A háború után, az átmenet rövid idejét követően, a kommunista hatalom Magyarországon zsidóellenes volt, még ha a

⁸ *Túl bűnön és bűnhődésen*, 98.

⁹ *Az önmeghatározás szabadsága. Európa nyomasztó öröksége*, Budapest, Magvető, 2008, 348.

¹⁰ *Gályanapló*, 51.

¹¹ Améry holokauszt-könyvének (*Túl bűnön és bűnhődésen*) alcíme - *Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre* - nyomán

¹² In. Komoróczy Géza: *Holocaust - A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, Osiris, 2000, 169.

¹³ Ehhez lásd Kertész Imre: *A Holocaust, mint nyelv*, pl.: "(...) elképzelhető-e egyáltalán a Holocaust saját és kizárólagos nyelve? S ha igen, akkor nem kellene-e ennek a nyelvnek olyan borzalmasnak és annyira gyászosnak lennie, hogy végül elpusztítaná azokat, akik beszélik? (Európa nyomasztó öröksége/ A száműzött nyelv, Budapest, Magvető, 2008, 336)

¹⁴ *Gályanapló*. 37-38.

politikai elitben, a hatalmi és elnyomó apparátusban voltak zsidók is, vezető szerepben vagy nagy számban akár. A hatalom és a hivatalos ideológia nem fogadta el a zsidó létet. (...) A Holocaust traumájának földolgozását betערelte az antifasiszta szervezet egyoldalúan politikai kereteibe."¹⁵

A paktumot sem a rendszer, sem a társadalom nem rúgta föl. Még szomorúbb adalék, hogy a társadalom nagyobbik részének a büntelenség tudata és a csönd: megváltás volt. (Felteszem, sokan szívesen cseréltek volna magyarországi kollégáikkal a hatvanas-hetvenes évek NSZK-jában.)

A hallgatás olyan fülsüketítő volt, hogy egyesek – mint például a nagymamám – fejében az is megfordult, '44 talán tényleg nem volt más, mint lázálom. Hogy ez a rendszernek bűne-e vagy sikere, mindenki döntse el maga. Kádárék mindenestre sikerként könyvelték el.

Magyarországon sem a negyvenes-ötvenes években, sem később nem nyílt lehetőség a trauma kibeszélésére, maradt a jéghideg hallgatás, a felejtés. „*A tragédia társadalmi de-tabuizálása csak nyilvános beszédben történhet meg. Magyarországon a szocialista rendszerben - a cionista vezetők letartóztatása után (1949) - a nyilvános beszéd úgyszólván lehetetlenné vált, évtizedekre*”¹⁶, írja Komoróczy. És ez a hiány nem valami ködös, erkölcsi indítottságú, univerzális probléma. Kitapinthatóan, nagyon is konkrét módon mérgez. Az apám és Hajas sorsával igyekszem demonstrálni, mennyire.

4. A holokausz, mint örökség – a második generációs túlélők

*Aha, szóval akkor te egy második generációs holokauszttúlélő vagy, mondta egy alkalommal valaki, akit elég jól ismertem. New Yorkban mondta. Egy azóta megszűnt könyvesboltban (...), ahol egy fontosnak tűnő folyóiratot akartunk mindketten fellelni és megvenni. Erre nem volt mit mondanom. Angolul, abban a városban, elég gyakran nevezik így az olyan embereket, mint én vagyok. Az anyám és az apám túléltek, én az ő gyerekek vagyok. (...) Jól felhúztam magam, de nem volt mit mondanom.*¹⁷

Azok a családok, amelyek ebben a tabuban kényszerültek élni, maguk közt sem igen beszéltek a holokausztról. Házastársak tanultak meg hallgatni róla egymás előtt, majd önmaguk előtt is. Személyes döntésük volt ez, valószínűleg túlélésük záloga. Identitást, amennyiben nem találták meg helyüket a közös hallgatásban olyan eredményesen, mint Piros, vagy nem járták végig következetesen a maguk útját, mint Kertész, nem kaptak általa. Sorstalanok maradtak, mert maguknak visszanyerni nem tudták, a társadalom pedig nem segített nekik. A holokausz évtizedeken át esemény volt ahelyett, hogy történeté vált volna. Nagymamámék is fantomidentitással élték le életüket, próbálva feledni azt, amiről annyit legalábbis felismertek, hogy a rendszer elvárja tőlük, hogy elfeledjék. Zsidóságukra takargatni való szégyenként tekintettek. Elfeledhették ugyan múltjukat, de az nem szűnt meg meghatározni őket - ha másként nem, hát hiányként. (Az apám sohasem mondta ki, hogy zsidó lenne. Mindig csak köhintett egyet, ha a téma szóba került. Erre a köhintésére világosan emlékszem, pedig három-négy alkalomnál többször nem hallhattam.)

A társadalom elfeledte ugyan, hogy mit tett, de antiszemitának lenni nem felejtett el. Ezt az antiszemitizmust erősen táplálta a számonkéréstől való félelem, így nem véletlen, hogy a magyar köztudatban összekapcsolódott az ÁVO, az ÁVH a zsidósággal - hogy most akkor *ők* állnak bosszút. (Része lehetett ebben a Horthy-propagandának is, amely

¹⁵ In. *A zsidók története Magyarországon*, 939.

¹⁶ *Uott*, 170.

¹⁷ *Apám helyett*, 127.

eleve összekötötte - saját politikai céljai érdekében, mintegy: két legyet egy csapásra - a zsidóságot és a kommunistákat. Az ilyen közös tudást pokoli nehéz átírni a fejekben.) Értelmetlenül túlzó kijelentés, hogy a teljes magyar társadalom antiszemita lett volna, vagy az maradt '44 után. A zsidóellenes közhangulat nyilván csillapult. De a reflexek megmaradtak. És ezeket a reflexeket nem lehetett elzárni a fantomidentitású szülők gyermekei előtt.

Számos hajmeresztő történet szól arról, hogyan jutottak a második generációsok szüleik rejtegetett zsidó származásának tudtára. Nádas Péter írja, hogy valamelyik nap az iskolából hazatérve azzal a lelkes mondattal köszöntötte édesanyját, hogy ő gyűlöli a zsidókat. Az anyja megkérdezte, miért gyűlöli. Azért, mert megfeszítették az Urunkat, Jézus Krisztust. Az anyja a tükörhöz vezette és csendesen így szólt: „*Akkor nézzed meg jól, ott van egy zsidó neked, gyűlölheted, nyugodtan.*”¹⁸ Apám is ijesztő módon szembesült származásával. Hat-hét éves korában az anyja kiküldte a Népligetbe játszani. Épp egy újdonsült ismerőseivel épített homokvárat, amikor hirtelen ott termett ennek az új ismerősnek az anyja, égne meredő hajjal, és hisztérikus sietséggel elrángatta gyermekét, miközben üvöltözve kioktatta, hogy soha többé ne játsszon zsidókkal. Apám hazament, rákérdezett, mi az hogy zsidó. Nagymamám zavarában nem tudta, mit mondjon. Az apám 1953-ban született, tehát az eset nem történhetett '60-nál korábban. Az incidenst legkorábbi emlékei között tartja számon.

Nem gondolhatjuk-e, hogy az efféle idegenség együtt jár az önmagától való félelem kialakulásával? Az önvizsgálat szüntelen kontrolljának az igényével - minthogy korai, döntően meghatározó tapasztalatot szerez az ember arról, hogy ő lényével veszélyes másokra? Nem gondolhatjuk-e, hogy ez a paranoia táptalaja, az attól való félelem, hogy ez a misztikus valami, ez a zsidóság - amiről senki sem beszél, mégis bűn lengi körül, mint az ágyba vizelet - egyszer csak kitör, és ál-birtoklója, a gyermek ellen támad? Nem akarom túlmítologizálni a dolgot. Hogy Hajas egyáltalán miként szembesült származásával, nem tudom. A kamaszkori zsidózásos incidensből¹⁹ ítélve nem vette annyira könnyen. Azért emeltem ezt ki, mert úgy gondolom, Hajas művészete ironiává-paródiává dagasztva e hajmeresztő szembesüléseket, ezt az önmaga ellen irányzott paranoiát, s csak majd a *Gólem* ábrázolásával szelidíti magához.

Nemcsak György Péter, de az apám, és véleményem szerint Hajas Tibor életének is központi problémája lehetett, hogy „második generációs holokauszt-túlélőként” mihez kezdjenek identitásukkal. Mert rendben lehet az, hogy az ember saját sorsának alakítója. De az apám éppenséggel otthonról azt a kínos örökséget kapta, hogy ez a sors a semmiben gyökeredzik, nincs eredete, következtetésképp nem stabil, és bármikor bárki elveheti tőle. Akkor meg miből épüljön és minek. A hangsúly nem a zsidóságán van, és egyáltalán nem ez az identitás az, amit én hiányzónak tételezek. A hangsúly azon van, hogy ő maga miképp gondolkodott vagy sokkal inkább nem gondolkodott azon, hogy, milyen örökséget kapott az anyjától, milyen traumákat, viselkedési- és rejtőzködési reflexeket, micsoda fantomidentitást. („*Nem a zsidók, hanem az ember, ha történetesen zsidó: a „zsidó”, mint helyzet a totalitarizmusban.*”²⁰, írja Kertész a Sorstalanság fogalmazásakor.) Mert, ha más nem is, az identitásának helyén tátongó üresség bizonyára feltűnt neki.

¹⁸ Az idézet folytatása: „*Azóta nézem, ki vagyok én. Azóta gondolkodom, hogy mit állíthatok másokról és önmagamról. Ha tükörbe nézek, akkor nem magamat látom azóta, hanem aki valakit néz a tükörben.*” A fantomszármazással való szembesülés nem teszi az embert önmagában szükségszerűen idegenné. De jelképesnek tartom Nádas sorait; Hajas később tárgyalandó Narcissus-a valami ehhez nagyon hasonlólt ábrázol. In. Nádas Péter: *Évkönyv, Május*. Jelenkor, Pécs, 2012, 65.

¹⁹ Lásd később, a letartóztatás-ügy kapcsán.

²⁰ lásd 4. lábjegyzet

Hogy az adandó helyzetekre a legfürgébben, legokosabban reagáljon, és kihozzon belőlük mindent - ez járható út volt fiatalkorában, és, mint említettem, egzisztenciálisan sikeresnek is bizonyult. Ezeket a sikereket a jószerencse segítségének könyvelte el, nem pedig a saját akaraterejének. Ezt tartom sorsában a letragikusabbnak. Hogy nemcsak a megtörtént rosszat, de a sikert sem vált képessé sorssá rendezni, feltárni az okokat, mi miért sikerült, honnan szerzett hozzá készséget, miért akarta, miért tette ezt vagy azt, milyen körülmények között tette stb. stb.

Fogalmam sincs, ő valaha is fölismerte-e ezt. Élőszóban nem reflektált rá.

5. Át- meg áthálózza

*Mert akkor és csak akkor világos, hogy miért is beszélhetünk a holokausz kapcsán univerzális morális drámáról, ha a túlélés etikai és egzisztenciális öröksége köti össze a zsidókat és nem zsidókat.*²¹

Kertész, Améry, Celan, Borowski stb. helyzete természetesen abban különbözik elsősorban a Hajasétól, hogy ők, úgymond, elsőgenerációsok, „*katasztrófazsidók*”. („*A pozitív önmeghatározás nélküli zsidónak, a katasztrófazsidónak, ahogyan nyugodtan nevezhetjük, a világ iránti bizalom nélkül kell berendezkednie.*”²²) Nyilvánvaló, hogy meghatározta mondjuk Kertész Imre önmagához való viszonyát, hogy társadalma miképp kezelte azt, ami vele megesett. Mindazonáltal halálos szellemességgel írja, hogy a diktatúrára őt már voltaképpen felkészítette a holokausz, így nem lepődött meg rajta, hanem természetes életviszonyaként üdvözölte. Döbbenetes mondatai vannak arról, hogy ilyenképpen a diktatúra éppen hogy megmentette Améry és a többiek (Borowski, Celan, Primo Levi, Sarah Kofman, sokak) sorsától. Minthogy a felsoroltak szabad társadalomban kezdhették újra az életüket, azzal az illúzióval, hogy ez a társadalom képes lesz gyógyírt szolgáltatni sebeikre, enyhíteni az iszonyú magányt, amiről Kertész is ír. Csak mikor felismerték, hogy illúzió volt mindaz, amiben újra hinni kezdtek, jöttek rá, hogy sorsuk nem nyerhető vissza, és egyetlen megoldás a „*meghívott halál*”, ahogy Améry nevezi megrázó könyvében²³. Radikális fogalmazása szerint ez – az öngyilkosság – az egyetlen mód arra, hogy az ember önmagáé legyen.

Talán nem csúsztatás, ha feltételezzük, hogy ehhez a tapasztalathoz jutott el a többi felsorolt író. Kertész nem lett öngyilkos, a diktatúra, ha hiszünk neki, megkímélte - mert sosem kellett hinnie benne és jogfolytonosan alkalmazhatta a világ iránti bizalom nélkül való berendezkedést. Tapasztalatát feldolgozva azzal szemben „hasznosíthatta” holokausz zsidó-sorsát („*katasztrófazsidóságát*”), s így védelmet nyert. (Zsidóságában a kívülállás determinálta bizonyosságot ismerve fel, amelyből nincs megváltás.)

Hajasnak vagy az apámnak nem volt elsődleges tapasztalata a holokausz. A trauma megtalálása és feldolgozása ezért, véleményem szerint, nem is történhetett privát szinten. Igazságot akartak, önmagukat akarták, a világot akarták, „*(...) hogy az ember fölszámolhassa az elkülönültségét a léttől.*”²⁴ Nem azzal a tapasztalattal vágta neki az ötvenes-hatvanas éveknek, mint Kertész - hogy a világ eleve elveszett. Nem is azzal, mint Améry (vagy Piros): hogy a világ visszafogad. A Kádár-korszak emberséges humanizmust hirdetett, tiszta lapot. Azoknak az embereknek a fia-lányai, akik a fantomidentitásból, amelybe szüleiket a rendszer kényszerítette, követelték ezt a tiszta

²¹ *Apám helyett*, 106.

²² J. Améry: Zsidóságom vállalásának kényszere és lehetetlensége. In: *Túl bűnön és bűnhődésen*, 127

²³ J. Améry: *Az ember önmagáé. Értekezés a meghívott halálról*. Ford. Blaschik Éva. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004.

²⁴ Hajas Tibor. In: Ungváry Rudolf: *Leopárdok ültek a tigrishez*, in: *Szövegek*, 427.

lapot. Nekik nem volt elsődleges tapasztalatuk a világ iránti bizalomtól való megfosztottság.

Hajas egész életműve telis-teli identitás-játékokkal. Új és új maszkokat, pseudo-identitásokat próbálgat, ami egyrészt értelmezhető pop-art gesztusként is, de éppígy értelmezhető - minden pszichologizálástól mentesen - nyílt provokációként: „nem tudom, nem tudod ki vagyok; bárki lehetek”. Nincs sorsom. Én határozom meg sorsomat.²⁵ Adataimat. *Hamisíthatom őket. Átírhatom az életem.*²⁶ Bármennyire is személyes művészetet művel, a határokat betartja. Tartózkodik a direkt tabutöréstől, mint látjuk majd.

A művész önmaga mítoszát éli akkor, ha élet és művészet nem válik szét. Ez két egymással ellentétes, később összefolyó módszert takar. A személyesség, a jelenlét maximális vágya áll az egyik oldalon, mint én-visszaszerzés. Az azzal éppen ellentétes készítés a másikon: amennyiben szemernyi személyességre, privát életre sincs lehetősége az embernek - besúgókkal teli diktatúrában élünk, ha valaki, hát Hajas jól tudta, mit jelent ez -, akkor éppígy nyúlhat a paródia eszközehez, a szerepjátékhoz. Ha bárki lehetek, ki tiltja meg, hogy *sok legyek*, ne csak egy? Hajas művészetét két nagy mítosz határozza meg. Az első korszak főalakja *Narcissus*, a másodiké a *Gólem*. Ezekkel később foglalkozunk.

Jellemző a *Szövegek* kötetben közölt öt, egymással csak részleteiben egyező önéletrajz erre a módszerre, az én-történet át- meg átfogalmazására, a maszkok változtatására. Vátesz, próféta, mártír, költő, filmrendező, kéjgyilkos, bölcsész, szivargyűjtő stb. stb. Ezen mechanizmusok működtetése lehetőséget ad a személyességen való túllépésre, a szerepjátékokra (is), amelyek aztán mintegy társadalmi maszkokként működhetnek.

„Valamiféle énelőjárásról van szó, melyben az én kétféleképpen vesz részt: vagy mint áldozata, vagy mint teremtetője az eseményeknek. Olyan lelkigyakorlat, amely arra tör, hogy felszámolja magát.”²⁷ „Oly képlekeny vagyok, mint minden ember”²⁸ „Én vagyok a szimatoló vadállat, a lapuló gyilkos, az összeégett áldozat, a mohó dögevő. Én vagyok a fanatizálható tömeg, a gyűlölködő csöcselék. Én erőszakoskodom az utcákon, én vagyok a bestiális győztes, az arc a tömegsírbelől. Én vagyok a vámpír, a vérfarkas, a kárhozott kísértet. Frászt lehet kapni tőlem. / Ez itt mind az én káprázatam.”²⁹ (Hajas, *Dark Flash*)

A tulajdonságok nélküli, rögzítetlen személyiség a végtelenségig formázható; ez a rugalmas identitás nem csoda, hogy vonzó alternatíva volt Hajas számára. Ekképp az én-visszaszerzés a politikai-társadalmi-művészi értelemben vett „én”-en, az egzisztenciális „ego”-n való túllépést célozza, és az én-fogalmat egyszerűen szétfeszíti, megfoghatatlanná teszi, fölrobbantja, eloldja a maszkok között, semlegesíti. „A képnek az a címe, hogy Kioltás. Ez olyasfajta egocentrizmus, amely az ego felszámolására irányul”, továbbá „(...) meggyőződése, hogy ha saját magamról helyes az elképzelésem, akkor egy idő után ez az én nem fog már lényegesen különbözni a

²⁵ „Hihetetlenül megnyugtató volna, hogyha ezt valahogy ellenőrizni tudnám. Lehetőleg minél hamarabb és lehetőleg minél újabb helyzetben, tehát minél több elemét uralva a dolgoknak, hogy ne legyen benne semmi esetlegesség.” Kiem. tőlem – S.B.) Uott, 423.

²⁶ „Elmondom persze, hogyne mondanám, (az adataimat), (...) Nincs semmi, ami eleve kizárná. De hozzáfűzöm, hogy nekem az állandóan sokkot jelent, (...) állandóan sokkol, amikor például valamiféle publikációhoz önéletrajzot, bibliográfiát, anyám kinyitását kérem tőlem. Jobb szeretem sterilebben. Az akcióim is ilyenek: a sötét közepébe elképzelve, hogy csak rövid ideig... előtte semmi, utána semmi... mert valahogy ilyen a lét értelmezése”. Uott. 456. Megjegyzés: Hajas végül nem mondja el az adatait.

²⁷ Uott, 432.

²⁸ Hajas T: *Pohár. Malom*. In. *Szövegek*, 75.

²⁹ Hajas T: *Dark Flash*. In. *Szövegek*, 337.

többitől.”³⁰

Maximális jelenvalóság és tökéletes feloldódás.

Mi ez, ha nem az önmeghatározásért vívott harc – nyilvánosság elé tárva?³¹

És nem itt rejlik-e az a motívum, amelyben összekapcsolódik a poszt-holokauszt társadalmának, a túlélőknek a legfontosabb személyes feladata és az avantgárd lényegében rejlő, a személyességet célzó jelleg – nevezetesen: a személyesség visszanyerésének, a *jelenlétnek* a problematikája? És vajon nem épp ez a probléma feszíti-e ki a felelősség, a sors, az identitásválság és társadalmi amnézia az apám, Hajas, Améry, Kertész életét traumatikusan át-meg áthálózó, mindőjüket összekötő problémahálóját?

Ezekkel az azonosságokkal fogok foglalkozni a dolgozat második részében, elsősorban Hajas stratégiáit vizsgálva, közelítőül használva túlnyomórészt Kertész Imre szövegeit. Kertész állítja, hogy egész életét úgy élte le, minthogyha mindig is, levehetetlenül rajta volna a sárga csillag. Életműve ezt próbálja rendszerezni, megérteni, *ad absurdum* elfogadni, hogy az elfogadás által elviselhetővé szelídüljön az, ami, úgy tűnik, megváltoztathatatlan. Hajas Tibor életműve a fordított utat járja be, célja a csillag semlegesítése - akár azáltal, hogy magára tetováltat mellé mindenfajta jelképet a vörös csillagtól kezdve a horogkeresztig, akár azáltal, hogy apró cafatokra szaggatja a sárgát. Adottságaival nem élni, hanem játszani kezd.

Az apám, velük szemben, feltűrt gallérral járt, mindig a csillagra húzott kabátban, ne lássa senki – még ő maga se.

II. HAJAS TIBOR, katasztrófaművész

*A zseni csírája minden emberben megvan. De nem minden ember képes rá, hogy életét a saját életévé tegye. Az igazi zsenialitás az egzisztenciális zsenialitás. Megkockáztatom, szinte minden tudás hiábavaló, ami nem közvetlenül önmagunkról szerzett tudás.*³²

*(...) előtte semmi, utána semmi... mert valahogy ilyen a lét értelmezése.*³³

1. Néhány megjegyzés a Hajas-recepcióhoz

Dolgozatom elején utaltam arra a különös tendenciára, amely Hajas Tibor munkásságának tárgyalása során negligálja a társadalmi kontextust, melyben az életmű létrejött. E tanulmányírók ritkán merészkednek túl a diktatúra meghatározatlan, igen ködös emlegetésén. Így elterjedt nézet, hogy a Hajas mennyire fasza ellenálló volt, hogy nyomta az ellenzéki ízét a rendszer ellen, és ez milyen veszélyes volt, milyen észbontóan avantgárd. Meg hogy a Hajas még ült is, szóval a Hajas az még *menőbb*, mint az Erdély, aki meg nem ült. (És valószínűleg nincs ember, akit a szivarokkal kiegészített kép láttán nem fog el az ellenálhatatlan csábítás, hogy Hajast a magyar Che Guevarának tekintse.)

Nem állítom, hogy Hajas nem játszott rá e szerepre maga is. Azt viszont gondolom, hogy ezzel a megközelítéssel elvétjük a lényegét, tekintve, hogy ez a mítosz, Hajas esetében, csak *egy a sok közül*. Ráadásul konzekvensen következik abból a szubkultúrából, amelybe ő maga is tartozott, a hetvenes évek undergroundjából. Hajas

³⁰ Hajas T., mindkettő in. Ungváry: *Leopárdok...*, Szövegek., 427.

³¹ Ehhez vö. Hajas T.: *Személyssokszorosítás*. In. *Szövegek*, 326-327.

³² *Gályanapló*, 16.

³³ Hajas Tibor. Lásd 37. lábjegyzet.

Tibor személyiségétől elválaszthatatlan munkássága azonban meglátásom szerint jóval „többről szól”, mint e szubkultúra kirakatemberének lenni. (Már csak azért is, mert a gyakori kollaborációk ellenére Hajas sosem volt vezérürü. A magát tanítványokkal körbevevő Erdély Miklós vagy Beke László („akinek munkássága, szervező- és dokumentáló tevékenysége”³⁴ a hivatalos védelmet is helyettesíteni próbálta) sokkal inkább.

Erdély még azt is kimondja, hogy ő tulajdonképpen nem is ismeri Hajas munkásságát.³⁵ Azonban ennél is gyakoribb a Hajas-életmű kritikai szétfilozofálása.

A leggyakoribban felmerülő nevek a Heideggeré, a francia egzisztencializmus pápáié (és Deleuze-é, Lacané), a tibeti mestereké vagy Hamvasé - és, *ad absurdum*, mégis tendenciózusan: a kereszténységé, a passióké.³⁶

Nem vitatom el ezeknek a megközelítéseknek a létjogosultságát. Tényleg minden irónia nélkül teszem hozzá, hogy azért is érthető ez a készítés, mert a Hajas-életmű széleskörű nyilvánossá válása nagyjából egybeesett azon hiánypótló szövegeknek a megjelenésével, amelyek a kontinentális filozófiát bevezették a magyar kultúrába. És tényleg döbbenetes, Hajas egynémely kijelentése, akciója, szövege micsoda mértékben képes azt sugallni, hogy ismerte ezeket a szövegeket, holott a nagy részét egyszerűen nem ismerhette. Heideggert, Sartre-ot nem ismerte. Nemhogy Deleuze-t, Lacan-ot vagy Baudrillard-t. Tehát az életmű adja magát a ráolvasáshoz, így érthető, hogy a friss szövegélményt - még mindig nem ironizálok - életműveken élesíteni kívánó kritikusok lelkesen nyúltak Hajashoz. Érdekes, izgalmas játék ez, amely megnyithat távlatokat az életműben. Mégis tartok tőle, a kuriozitáson túlra nem képes merészkedni. (És még mindig irónia nélkül mondom, hogy tényleg kuriózum megtalálni a Lacan-motívumokat, mondjuk, a *Sidpa Bardo*-ban.)

2. Sorsátruházás és Antigoné – a felelősség problémája

*(folyt.) A védekezés kétféle módozata: átváltozunk a determinációnkká (Kafka százlábúja), mondhatni önszántunkból, és determinációnkat így önnön sorsunkká próbáljuk áthasonlítani; vagy fellázadunk ellene, és így válunk determinációnk áldozatává. Egyik sem igazi megoldás tehát: ugyanis mindkét esetben valóságnak kényszerülünk felfogni determinációnkat (egy merőben külsődleges önkényt, amelyet mintegy természetként kell elfogadnunk, tudva mindamellett, hogy elméletileg emberi hatalmunknak alárendelt, s hogy még sincs hatalmunkban változtatni rajta), míg a determináló erő, ez a képtelen hatalom egyféleképpen diadalmaskodik rajtunk: nevet talál számunkra, mely nem a mi nevünk, és tárgyává tesz, holott egyébre születünk.*³⁷

A Kádár-rendszer alapja volt, hogy felelősség '44-ért nem terhel senkit a nyilasokon, nácikon kívül. ('56-ért pedig - egyazon mintára - a (horthysta) ellenforradalmárokon kívül. Más kérdés, hogy - legalábbis a hatvanas években - mindenki potenciális (horthysta) ellenforradalmárnak számított. Itt csak az érvelés volt áthárító, a gyakorlat kevésbé.)

Ha '44-et el lehet feledni, tehát ha működik a szocialista humanizmus jövőképe és a kompromisszum, akkor a jelenért sem terhel felelősség senkit. Az állam, a nagy testvér

³⁴ *Az elsüllyedt sziget*, 27.

³⁵ Erdély Miklós – Beke László: *Egyenrangú interjú.*, 1978. április 16.) In. *Hasbeszélő a gondolában*, a Tartóshullám antológiája). Budapest, 1987. Oldal?

³⁶ Ehhez vö.: Gagyi Ágnes: *Mi a művészet sorsa és feladata?*; Fenyvesi Áron: *A test és annak nyoma, avagy Hajas és Deleuze*; Nemes Z. Márió: *Hajas Tibor kettős élete*; Benkő Krisztián: *Ez nem szivar?* Stb. Stb.

³⁷ *Gályanapló*, 19., A 10. lábjegyzetbeli idézet folytatása.)

gondoskodik mindenkiről. "Aki nincs ellenünk, az velünk van".

Ez a „velünk” a politikai felelősség - demokráciában evidens - állampolgári jogától fosztja meg a közösség tagjait. Mert majd a vezetők elintézik. Te csak tedd a dolgod. Természetesen bármi lehet belőled és baj sem érhet, ha együttműködsz. Még ha együttműködésed esetében nekünk adod a felelősséged, s egyben át is ruházod ránk a nyilvánosság jogát. Aggódásodat vedd az „emberiség ügyére”, hagyd a közösségét, arról mi majd gondoskodunk.

És csak semmi konkrétum.

Felelősség nélkül azonban az ember elveszti annak a „bármi”-nek a szabad meghatározását. A felelősség átruházása a sors átruházása egyben.

Nagyon fontos, hogy ezt értsük: eredményes stratégia lehetett ez az úgymond elsőgenerációsok számára, mert ők így valóban elnyerték a tiszta lapot. Az alku részesei voltak. Felelős emberekként döntöttek, adásvételi szerződést bonyolítottak le. Nem úgy a másodgenerációsok. Ők örökölték azt, ami az előző generációnak a szerződés értelmében elnyert megváltás lehetett.

Annak a generációnak, amely személyességét nem az önmagáért és közössége történeteire viselt felelősséggel való sáfárkodásban alapozza meg, vendég- vagy fantomszemélyiség jutott. Ennyi, és nem több az ő tiszta lapjuk. Úgy gondolom - és az apám példája ezt mutatja -, az alku nemismeretében lehetetlen ez az életstratégia. Nekik már nincs mitől megszabadulni. Így adásvétel sincs, csak kényszer - a tényleges döntés lehetőségének hiányában illuzórikus identitás-választási lehetőség. Kertész Imrének megvan a lehetősége arra, hogy ragaszkodjon történetéhez. A második generációnak ellenben van egy traumája, amelyet nem tudja, miért kapott, van egy zsidósága, amiről nem beszél senki, vagy ha beszél, csak a legbűnösebb gondolatoknak kijáró undorral. Így az nem képezheti identitását, és sem vállalni nem tudja, sem elutasítani. Ez Hajasra is vonatkozik.

Idézem Hajas egy versét.³⁸

*(...) kint ráadásul
megrebbennek az ágak, susog a hamu,
amit a fülem kitalált,
így, hajszálszerűen élek, szinte védve,
istenbizony.*

Egy korábbi változatban:

*(...) hajszálszerűen élek, szinte védve,
semmi sem fenyeget.
Zsidó vagyok.
Semmi sem fenyeget.*

Hajszálszerű, bizonytalan, de mégis: szinte védett. Sorstalan zsidóként, amit aztán kihúzza a versből. Nem lehet sem tényleges-, sem *katasztrófazsidó*, mint Améry vagy Kertész, nekem ezt jelenti ez a megfogalmazás. A kihúzás pedig azt, hogy marad ez az elviselhetetlen védettség, ami zsidóság is és nem is, tétje, súlya ennél fogva nincs, mégis bármikor elszakadhat, nem jó semmire, látszatzmegoldás.

Az apám ebben a súlytalan, kihúzott zsidóságú, felelősség-mentes, ám hajszálnyi biztonságú identításban élte végig az életét, bízva abban, hogy a jó szerencse segít neki

³⁸ Hajas T.: *Kilöktek volna? Szövegek*, 81.

abban, hogy a fonál ne szakadjon el, a kihúzott részletre pedig ne derüljön fény. Vendég volt, bízva az ismeretlen házigazdák jóindulatában, és most itt áll, eszköztelenül az önmeghatározásra, kenyeret mártogat a lecsójába és az ördögről akar sorozatot csinálni, jobban mondván a jószerecske-identitásról.

Hajas ellenben az önmagáért való felelősségért, az önmeghatározás konkrét szabadságáért harcolt. Hogy ne „bármi lehessen belőle”, hanem tényleg bárki legyen. (Lásd a már említett önéletrajzait.) Ez ugyanaz a visszaszerzésért indított harc, amit az előző generáció a pártkönyvek, majd a hallgatólagos alku formájában intézett el akkor, amikor annyi idős volt, mint Hajasék a hetvenes években.

Min keresztül indíthatja el a harcot, ha a fantomidentitás nem elegendő muníció?

György Péter identitás helyett a személyességet jelöli meg eszközként, ami összevág az avantgárd hagyománnyal, személyesség-maximalizálással.

„A politikai univerzalizmus nyomorúságos esztétikájának társadalmi gyakorlatában, szinte minden esetben, amikor egy-egy író vagy festő vagy valamely érthető műfajjal sem rendelkező kortárs művész túllépett a nem túl tág kereteken, és belement a személyességet jelentő konkrétumokba, azaz komolyan vette a félreismerhetetlenség és megismételhetetlenség drámáját, akkor a Kádár-rendszer politikai-esztétikai doktrínáját képviselő ideológusok és hivatalnokok türelme gyorsan elfogyott, s ki-ki azonnal szembenézhetett a marginalizálás és a cenzúra különböző formáival. Az antihumanizmus vádja ugyanis a lehető legkomolyabb vád volt, mintegy a kortárs nyugati agyrém: a neonácizmus előszójának tűnt, s nyilvánvalóan az új rendszer legitimitásának kétségbevonását jelentette.”³⁹

Hajas esetében magyarázatként véleményem szerint ez még kevés; félreért(et)i a dilemmát. Hajas ugyan tényleg belement a személyességet jelentő konkrétumokba, de láttuk, hogy személyességét nem születésével kapta, hanem újra kellett teremtenie. Ráadásul úgy, hogy kikerülje mind „determinációját”, mind a „determinációja áldozatává válást”. Az újratерemtés mechanizmusa a lényeges, nem pedig amikor a már megteremtett gépet használni kezdi azzal, hogy „belemegy”.

De mi gátolja Hajast abban, hogy olyan személyisége legyen, amely konkrét, használható?

A kulcs az, hogy *a rendszer logikája elválasztja a személyességet a felelősségtől*, mikor a felelősség lehetséges területét az „emberiség üdvében”, és azon túl jelöli ki.

Felelősség nélkül nem hozható tényleges súllyal bíró döntés. A görög drámákból ránk hagyományozott gondolkodásmód alapján a tragikum képességével csakis az rendelkezhet, aki döntéseiért önmagával felel. Ezek a lényünket, önmeghatározásunkat illető választások ruháznak föl minket sorssal.

Amikor a társadalom közösségként átruházza felelősségét a pártvezetésre, nemcsak múltját és identitását veszti el, hanem, önrendelkezési jogával együtt, sorsának lehetőségét is.

Ez a magyar történelem „elsorstalanodási története” - ahogy a zsidóságnak a holokauszt.

Totalitarizmusban az önmeghatározás szabadságáért vívott harc egyenlő a tragédia lehetőségéért, a rendszer logikájából való kilépésért, a sorsért, a súllyal, veszélyességgel bíró cselekedetekért vívott harccal. Nagyon lebutítva az Hajas dilemmájának a lényege, hogy miként váljon Antigonévá egy olyan társadalomban, ahol föl sem merül annak lehetősége, hogy bárki nyilvánosságot kaphat egy, a közösséget érintő kérdésben - azaz egy olyan társadalomban, amelynek vezetői *egyszerűen nem engedik oda a sírhoz*. Hanem, amint közelíteni látszik, rögtön lelövik.

Így olyan halállal kéne halnia, amely nem volna tragikus.

³⁹ *Apám helyett*, 253-254., Kiem. tőlem: S.B.)

Nem tudja magától értetődően kimondani, „vállalni” személye konkrétságát, hogy ő Antigoné; hiába ő az. Totalitarizmusban a személyesség nehezen kiharcolt következmény, nem pedig adottság.

Kertész szerint hatmillió ember halála tragikumon túl van. Félrenarrál, aki tragédiaként narrálja a holokausztot. Paradox módon épp az a totalitarizmusok vagy a holokauszt tragédiája, hogy a résztvevők elvesztik tragédiához való készségüket.

Hajas is, Kertész is sokat foglalkozott elméleti írásaiban a sorstalanságát föl nem ismerők típusával, amelyet Hajas standardnak, Kertész funkcionális embernek nevezett. Látni fogjuk, milyen stratégiákat dolgoztak ki megszólításukra, illetve ábrázolásukra. Az ábrázolás valódi tétje saját sorsuk visszaszerzése. Így lehet, hogy a személyesség-építési lehetőségét Hajas is, Kertész is – a művészetben találta meg.

Milyen esztétika szükségeltetik ehhez, és milyen korlátokba ütközik az alkotó – ezzel szeretnék foglalkozni a továbbiakban.

3. A terápia eltérő módzatai és a performansz

*Négy éve dolgozom a regényemen. Nem inkább önmagamon?*⁴⁰

*Mennél kevésbé tudod megélni a valót – holott mindenképp keresztül kell menned rajta –, annál inkább éled meg valamilyen műfajban, jelekben, mondhatom: művészetben.*⁴¹

A performance olyan mesterséges közeget hoz létre, amelyben a „dolgoknak súlya lesz”, amely konkrét hatásokkal képes operálni, és modellezni tudja a vágyott, ideális állapotot. Azokban a pillanatokban, amikor Hajas Tibor arcáról égette le a bőrt, azt érezte, van súlya annak, amit csinál, hogy ő maga is, a közösség is létezik - nem illúzió többé, van, cselekszik, és cselekedete az övé. „(...) az ember fölszámolja elkülönültségét a léttől. Nekem az az alapvető tapasztalatom, hogy ennek a létnek az esetlegességét nem bírom elfogadni.”⁴² Megtöri a (rém)álmot, amiről Kertész, Améry és ő maga is ír („Álombizonyíték. Álomtévésztés. Álombírálat. Álompedagógia. Álomradikalizmus. Álom-önigazgatás. Álomsztrájk. Álomforradalom. / Álomrealizmus = utópia.”⁴³ Máshol a letartóztatásáról: „Ez nyilvánvalóan egy trip, lidércálom. Akkor válik valósággá, amikor... mert attól kezdve egy csomó álommotívum jelenik meg: bevisznek, levetkőztetnek, megmotoznak, leltárba veszik a cuccokat, kincstári fehérműt adnak, visszaadják a felsőruhát, betessékelnek a cellába és - bang, rád csukják az ajtót. És attól fogva kezdődik az, hogy jó, jó, ez trip... de hiszen akkor a trip a valóság, akkor ez nem kétnemű dolog.”⁴⁴).

Hogyan lehet a tripet valósággá tenni, megszüntetni az elidegenedettséget saját életünktől. Hogyan lehet tényleg egy a művészet és a hétköznapi.

Idézem György Péter Hajasról írt szövegét:

„Hajas, aki bonyolult kódok, az öngyűlölet és a paródia mentén formálta ki szerepét, szövegeit, akcióit, s aki saját riasztó összművészetén belül használta a náciizmus gyanújának tabuját, ugyancsak pillanatokon belül kívül került a progresszív irodalmi-esztétikai paradigmán. Hajast egyszerűen börtönbe zárták, mint "zsidó fasisztát", s nem

⁴⁰ Kertész Imre, a *Sorstalanság* írása közben. *Gályanapló*, 20.

⁴¹ *Szövegek*, 424.

⁴² Lásd 35. lábjegyzet.

⁴³ Hajas T.: *Szó-gettó*, *Szövegek*, 129.

⁴⁴ *Szövegek*, 443.

különösen gondolkoztak a büntetés mértékén.”⁴⁵

Nem értek egyet a sugallt képpel.

Hajast '65-ben csukták le, tizenkilenc évesen, az ún. Belvárosi galeri ügyének keretében, nem pedig a hetvenes években. Semmiféle művészetbe csomagolt provokáció nem rejlett a letartóztatás mögött: Hajas egyszerűen zsidózott baráti körében, talán, mert *„miután észrevette, hogy a Belvárosi Társaságban elismerésben részesülnek azok, akik szélsőséges nézeteket hangoztatnak, ezért tett ő is ilyen kijelentéseket, hogy ezáltal tekintélyét növelje”*. Avagy - így szólt az édesanyja és a bíróság verzőja is – *„mindezt azért tette, hogy a társasága előtt tekintélyt vívjon ki magának, és hogy zsidó volta miatt ki ne rekesszék őt körükből”*⁴⁶. Hajlamosabb vagyok kamaszkori és történetileg determinált tünetet látni a dolog mögött, mint az amnézia-terápia tudatos felrúgását.

Az incidens mindenesetre tizenhat hónapot ért, és Hajas megtanulta a leckét - mind zsidóságát, mind az antiszemita megjegyzéseket tökéletesen kiradírozta művészetéből, önéletrajzaiból. Hogy félelemből, józan megfontolásból, vagy pedig a trauma illetén, a kimondás általi föloldhatatlanságának felismeréséből tette-e ezt, nem tudom. De abban biztos vagyok, hogy a traumát föloldani sem akkor, sem később nem tudta - kezelni viszont igen.

Hajas célja a trauma-kezelés volt. Identitásjátékaiból épült föl a forradalmi-korszerű út, amelyen haladva túllépett a személyesség direkt vállalásának lehetetlenségén - ami a kertészi, améry-i út -; így *esztétikájává* lett a katasztrófa; ahelyett, hogy identitása lett volna az, annak terápia-szerű pótlékává lett.

„A szabadság és a problémafelvetés komplexitása, ami eddig a művészet privilégiuma volt, át kell hogy lépjen sorsunkba; a feudalizmusnak vége, a művészet nem csatlós és nem szókimondó udvari bolond, hanem az emberi megismerés domesztikálhatatlanul specifikus, de minden emberi agyban szavazati joggal rendelkező módja, mely elválaszthatatlan az értelmes szabadságfogalomtól, a „minden emberi képesség szabad kibontakoztatásától””⁴⁷

Ezt a művészetet nevezem katasztrófaművészetnek.

Kertész regénye írásakor abban találja a legnagyobb problémát, miként ábrázolható az elsorstalanodás. Hajas művészetének a központi kérdése, hogyan szerezze vissza azt, amit Köves Gyuri odahagyott Auschwitzban.

Most ehhez a művészethez szeretnék a trauma-kezelési metódus szempontjából néhány megjegyzést fűzni.

III. Gyakorlati katasztrófaművészet

Létemmel korom történelmi realitását élem és világítom meg, és minthogy mélyebben élem át, mint hasonló származású társaim többsége, ezért jobban is tudom megvilágítani. Nem érdem ez, nem is az értelem, hanem pusztán csak véletlen sors. (...)
*Katasztrófaérzetem létem alapvonása.*⁴⁸

Szeretném, ha katasztrófa érné önöket, míg itt vesztegetik az időt. Ez értékessé tenné ezeket a percekét; fontossá, megkülönböztethetővé, egyetlenné. Súlyt adna nekik. (Önökért) most én vállalom a felelősséget. (...) A katasztrófa ugyanis a kiválasztottaké. És most megint nem kerülnek a kiválasztottak közé; megint megússzák. (...) Nem történik

⁴⁵ Apám helyett, 277.

⁴⁶ Mindkettő in. Szőnyei Tamás, Kék fénytörésben – „Felderítjük az izgató személyek tevékenységét”. Magyar Narancs, 2005/32., 08.11.)

⁴⁷ Hajas T.: *A művészet tanulságos, Szövegek*, 284., Kiem. tölem – S.B.)

⁴⁸ Jean Améry: *Zsidóságom vállalásának kényszere és lehetetlensége*. In. *Túl bűnön és bűnhődésen*, 133.

önökkel semmi, ami a sajátjuk lehetne. Az idő két partja, amely között most szoronganak, hamarosan bezárul, összeforr, mint a seb, / Engesztelésül csak azt ajánlhatom föl, ami az enyém. A saját időmet. Ezt. Itt. Most. Itt csak velem történik valami. Az én időm valóban múlik. Én valóban veszítek valamit. Önök helyett. Be kell érniük ennyivel. Az idejük így is mérhetővé válik - ha csak az én perceimmel is.⁴⁹

Ahhoz, hogy az írói lét és a zsidóságom egyetlen minőséggé forrjon össze bennem, a zsidóságomat is ugyanannak kellett látnom, aminek egy műalkotás lehetőleg hibátlan kivitelezését láttam: feladatnak.⁵⁰

1. Ábrázolni önmagukat és közös koruk gyermekeit

Milyen esélyeim vannak, hogy testet adjak annak, amitől verejtékezve ébredek?⁵¹

Kertész Imre 1960-ban kezdte írni a *Sorstalanságot*. Szembeszökő, hogy ugyanazokba a problémákba ütközött, amelyekbe Hajas fog másfél évtizeddel később. Ezek a holokauszt utáni művészet olyan esztétikai kérdései, amelyekkel minden művészettel foglalkozó embernek számot kell vetnie. Persze elválaszthatatlanok egzisztenciális kérdésektől, pláne esetükben.

Eddig is igyekeztem úgy megválogatni a mottókat, idézeteket, hogy nyilvánvalóvá tegyem véleményem: Kertész nem fogta föl személytelenebbül regénye írását, mint Hajas bármely performance-ának vagy írásának megtervezését. Számára (is) terápia volt, a terápia pedig minden, csak nem személytelen.

Az első szembeszökő hasonlóság kettejük között: *kit* ábrázoljunk, és hogyan ábrázoljuk őt *hitelesen*.

Kertész így fogalmazza meg a problémát: „Regényhős. De hogyan, ha az ember nem más, mint helyzete, helyzet az adottban?”⁵², továbbá, „Mi a művészet lehetősége, ha az az embertípus, (a tragikus), amelyet sosem szűnt meg ábrázolni, már nem létezik? A tragédia Nemcsak azoknak kell feltenniük ezeket a kérdéseket, akik láger-regényeket írnak, láger-filmeket rendeznek stb. A holokauszt öröksége túlnyúlik a történeti eseményen. (Én Adorno túlidézett mondatát is így értelmezem. Persze nem lehetetlen verset írni, de borzasztó nehéz feloldani azt az ellentmondást, amely a költészet megkövetelte személyesség és e személyesség tényleges hiánya, a megsemmisített, leköpött, megalázott személyiségfogalom konkrét történeti tapasztalata között feszül.)

Két Hajas-idézet ehhez. Az első az *Öndívatbemutató* c. filmje kapcsán: „Ez leírhatatlan nehézségű feladat, ha valaki meg akarja oldani. Van egy percem, és most egy percig úgy kell állnom, hogy ez marad az örökkévalóságnak. Így vagyok, ez vagyok, ez leszek. Mert másképpen nem is lesz. (Ungváry Rudolf: Nem lesznek nagyon egyformák az arcok? Mindegyiken csak a meglepetés tükröződik.) Totál egyformák lettek.”⁵³

Meg kell jegyezni, hogy Hajas manipulálja ezeket az embereket, amikor filmjében olyan élethelyzetbe helyezi a Moszkva téren megállítva őket, amelyre egyikük sem lehetett felkészülve, innen a meglepettség. De tényleg szembeszökő, mennyire egyformák az arcok, a ruhák, mennyire homogénnek tűnik a lefilmezettek sokasága. Az, hogy ezek az emberek “totál egyformák lettek”, az, amit Hajas – és Kertész – valamiképp meg akar haladni.

A totál egyforma ember nem tragikus.

⁴⁹ Hajas: *Engesztelés*, Szövegek, 340.

⁵⁰ Kertész: *Az önmeghatározás szabadsága*, Európa nyomasztó öröksége, 350-351.

⁵¹ Hajas: *Rémálomgyár*, Szövegek, 239.

⁵² Gályanapló, 23.

⁵³ Szövegek, 443.

Kertész „funkcionális embernek” („*A modern életstruktúra formái és szervezetei, amelyek közt a funkcionális ember élete, akár egy jól szigetelt lombikban, lezajlik. Vigyázat: a funkcionális ember elidegenedett ember, mégsem a kor hőse ő: az elidegenedett ember, a funkcionális ember ugyanis választott, ha választása lényegében lemondás is. Miről? A valóságról, az egzisztenciáról.*”)⁵⁴, Hajas „standardnak” vagy „manökennek” („*Minden, ami hamisítható, alkalmas arra, hogy standarddá váljék. A standard egyszerre állandó és változó: ez a dialektikája. Önmagam standardja vagyok.*” és „*Manökennek lenni nem privilégium. Mindenki manöken. Mindenki önmaga divatbemutatója. Mindenki kínálat önmaga percről percre történő sorozatgyártásából. A függetlenedés lehetősége: az önellentmondás.*”⁵⁵) nevezi őket.

Mindkettejük hangsúlyt fektet az (önmagukra vonatkozó) kitételre: lehetséges megtörni a funkcionalitás/standarditás állapotát - annak *regisztrálásával*.

A regisztrálás aktusa az önmeghatározás szabadságáról való le-nem-mondás. Egyiküknél a katasztrófazsidó-identitás, másikuknál a katasztrófaművészet ennek eszköze. Az egyik pozitív (mert aktív identitásba-történetbe kapaszkodhat), míg a másik negatív (mert az önellentmondásban, az önsokszorosításban látja annak feloldását, hogy ne legyen standard - azaz manipulálni kezdi az adottat ahelyett, hogy elfogadná, avagy önmaga manökenjévé válik). Kertész kiismeri a rendszert és elutasítja, szembeszegezve vele önmagát, míg Hajas kiismeri a rendszert és elkezdi kihasználni, a rendszerrel annak lehetőségeit szegezve szembe. (Ha bármi lehetek, *bármi* leszek; ne csak a többivel, de magammal se legyek “totál egyforma”, ne hasonlítsak semmihez, ami volt, van, lesz vagy lehet.) Az egyik az *egy*-ben, míg a másik a *sok*-ban oldja föl a személyiség föloldhatatlanságát. Ha kategorizálni akarunk, Kertész megoldása a modernitásé (“*légy azzá, aki vagy!*”)⁵⁶, míg Hajasé avantgárd (légy önellentmondás).

De nemcsak az ábrázolandó embertípus, hanem a hiteles ábrázolás lehetősége is kérdéses, ami elég világosan következik az „elidegenített élet” logikájából. („*A világ tényekből áll. A tények a világ teste. A tények feltárásához azonban elengedhetetlen a valódiságukba vetett bizalom; mégpedig a dokumentum (...) olyan élességgel veti fel a rögzítés módjának kérdését, hogy az a feltárás és a kapott eredmény értékelésére is visszahat.*”)⁵⁷

A funkcionális vagy standard embernek is szüksége van kultúrára, de ez a kultúra drogként működik számára, nem kérdéseket tesz föl, hanem megnyugtató válaszokat ad, s szervesen illeszkedik ahhoz a nyugodt pozícióhoz, amelyet a funkcionális ember élete teréről kijelöl magának (vagyis kijelölnek neki). Ugyanakkor ez az (új médiumokra támaszkodó) művészet - miközben hazug és elnyomó, szellemi léhaságban tart - éppúgy korának terméke, mint az, akit kiszolgál. Hajas erről többet tud, mint Kertész; utóbbi a funkcionális ember kultúrfogyasztását a bulvárkönyvhöz köti. Hajas az új médiumokban - a fotóban, a filmben (főleg a dokumentumfilmben) - olyan eljárásmodot ismer föl, amely egyrészt bizonyítja, hogy minden elidegeníthető, mert a (személyes) élet tényei manipulálhatóak (nemhogy kartotékadat az ember, de még azt sem tudhatja, mikor írják át, semmisítik meg a kartotékját), másrészt pedig maga a médium is drasztikusan beavatkozik fogyasztója gondolkodásmódjába.

Hajas víziójában a művészet is az elnyomó apparátus eszközévé kurvult.

A termékek, amelyeket a művész-üzem gyárt, nemcsak hogy olyan - kábult - tudatállapotba sodorják a nézőt, amely megfelel a hatalmasok igényeinek, de megfosztják a „miért élünk” gorkiji kérdésfelvetésétől – mert kész válaszokat adnak –,

⁵⁴ Gályanapló, 9-10.

⁵⁵ Hajas T.: *Önéletrajz 1. Szövegek*, 15.

⁵⁶ Oscar Wilde, idézi Kertész, *Gályanapló*, 264.

⁵⁷ *Szövegek*, 227.

továbbá elzárják előle a halált és megerősítik abban a tévhitben, hogy életét befolyásolhatatlan mechanizmusok irányítják, megerősítik abban, hogy életére ne gondoljon a sajátjaként.

Hajas kiismeri a funkcionális művészet mechanizmusát, és elkezd a saját képére formálni. Nem elutasítja: parodizálja, illetve annak tabuit kitapintva olyan művészetet csinál, ami drasztikusan szembemegy ezzel a „művészeteszménnyel”. („1946-ban Budapesten születtem, értelmiségi családból. Dokumentumaim vannak róla. Ezekkel tudom szükség esetén bizonyítani. Lehet, hogy a dokumentumok hamisítványok.”⁵⁸ Ezek az egyoldalas *Önéletrajzok* valóban a legjellemzőbb formát kínálják Hajasnak. Minden egyben van bennük - a személyesség- és identitástörténet (átfogalmazhatósága); az „önmeghatározás tények által egy oldalban” abszurduma, lehetőség ennek paródiájára; annak ismerete, hogy a rendszer mindig elvár valamilyen szépre polírozott, neki tetsző narratívát állampolgáraitól. Hajas ezt mind lehetőségként fogja föl. A zsidóságot és a börtönt például minden esetben következetesen kihúzza, bármennyire is gúnyosak vagy kimódoltan magamutogatók ezek az írások. Ez egyrészt győzelem. De másrészt, inkább, a Kádár-alternatíva elfogadása. Vagy kihasználása. Nagyon vékonyak itt a határvonalak.)

Az így leírt művészet véleményem szerint jogfolytonos a funkcionális ember Kertész által leírt létmódjával, vagyis éppen ehhez a létmódhoz van idomítva; egymást feltételezik.

2. A művészet gyakorlati hasznáról

*Jelenlétünk valahogy mindig poszthumusz jelenlét. Ezt meg kell haladni.*⁵⁹

*Gályanaplómat lapozgatva: hol vannak mindennapjaim, hol az életem? Ennyire nem létezik, vagy ennyire restellnivaló? Tán ezért stilizálom magamat? És mennyire csökkenő meggyőződéssel!... Egyáltalán mit kellene csinálni? (...)*⁶⁰

Hajasnál esztétikai program a „poszthumusz” – az én terminológiám szerint: sorstalan - jelenlét meghaladása. Ehhez “használható személyiséget” kell teremtenie, melyet aztán sorsával *szembeszegez*. Nincs története, múltja, nincs "jelentős történeti esemény" életében, amit visszaperelhetne az elbeszélés szelleme által.

Fordítva pedig, nem gondolom, hogy múltjának-identitásának regénnyé rendezése kevésbé lenne „tétellel bíró” visszaperlése Kertész Imrének. A módszereik különbözőek, a céljuk viszont nagyon hasonlóan tűnik nekem.

Amennyiben Kertész sikerrel megírja regényét – és a siker itt teljes mértékben relatív, ha úgy tetszik, szubjektív fokmérő –, azzal sikerül *egységes narratívát* biztosítania a vele megesetteknek; ahogy Hajas bebizonyítja, hogy lehetséges meghaladni a standardséget, úgy Kertész bebizonyítja, hogy lehetséges a funkcionalitást (is): visszaorozza a sorsot önálló elbeszélése által.

Esetében nem szükséges ehhez performerként, primer tapasztalóként demonstrálni. „Egy *elsorstalanodás regénye*”, írja a *Gályanapló*ban⁶¹. Hiába Köves Gyuri az elbeszélő hős, hiába másodlagos/közvetett művészet az irodalom; ha a holokausz narrálhatóvá válik, megszűnik elidegenített tapasztalat lenni - birtokbavehetővé lesz. A Sorstalanság főhőse oktan elszenvedője a történeteknek; a regény zenemű-pontossággal van

⁵⁸ Hajas T.: *Önéletrajz 1., Szövegek*, 15.

⁵⁹ Uott., 15.

⁶⁰ *Gályanapló*, 39.

⁶¹ *Gályanapló*, 18.

megalkotva, és ahogy az Adorno-féle tonalitás-elmélet mondja, a hangoknak – itt: a szereplőknek - rögzített helyük van, a szabadság legkisebb reménye nélkül. Kertész az én-visszaszerzést nem regényhősével azonosulva és rajta keresztül cselekszi meg, hanem a fogságba ejtett sors – amely elvesztette tragikumát, így (elvileg) elbeszélhetőségét is; hiszen története csak sorsoknak, cselekvéseknek, választásoknak, az európai irodalmi hagyományban különösen, az önmagáért felelős individuumnak van - narrálhatóságának megoldásával. Ezek javarészt strukturális és elbeszélőpozíció-beli megoldások. Úgy is mondhatnám, nem szabad lesz, de újfajta sors-szemléletet „talál fel”, átírja felelősség-tragikum-személyiség az antikvitás óta elfogadott viszonyrendszerét.

Az apám sosem „mesélte el az életét”. Szemelvényeket mesélt el, mikroegységeket. Amint szóba került a két mikroegység között megtett út, álszerűen megvonta a vállát, szerencsém volt. Sokáig hittem, hogy az álszerűség valójában egy titoknak szól, amit a szerencse helyére ért. Olyasminek, mint akaratos, céltudatos munka, élettervezés, bármilyen pozitív baromság. Pedig ez az álszerűség a szerencse általi, megingathatatlan kiválasztottság-tudatának szólt. Az események egymással összeegyeztethetetlenek, mert a véletlen, az ördög vagy a jóisten racionálisan vissza nem fejthető módon mindig közbeszól, ártrendez, irányít.

Igaz volt, amit a Wesselényi utcai étteremben mondott, valóban sohasem volt vallásos ember, úgy is mondhatnám, ateista volt, bár a legkevésbé sem nevezném ateizmusát tervszerűnek. Józan, praktikus emberként a szakralitáshoz, a transzcendenshez való érzéket, az esetlegesen túlmutató fogalmi gondolkodást, képzett logikát nem fejlesztett ki. Ugyanakkor az általam ismert emberek közül kevesen voltak képesek olyan méretű társadalmi ugrást hajtani végre, mint amire ő volt képes. Senki a nyomába sem ért, ha üzleti döntésekről volt szó. Ezzel csupán azt szeretném jelezni, hogy nem volt egy hülye ember. Nem intelligencia kérdése, van-e az embernek identitása vagy sem, ahogy a hit léte vagy nemléte sem intelligencia kérdése.

Apám mikrotörténeteit számtalanszor végighallgattam. A legkisebb dolgokat is újramesélte, azt, ami előző héten esett meg vele éppúgy, mint ami három évtizeddel előbb. Felteszem, ő maga is állandóan a saját történeteit hallotta a fejében. Talán ezek zaja nem engedte őt meghallani mások történeteit, ezek zajáról nem tudta elterelni a figyelmét semmilyen könyv. Nehéz volt lekötnie magát, és ahogy időződött, egyre inkább magára maradt történeteivel, mert nem volt, ami kiszorítsa azokat a fejéből, ugyanakkor megőrizte azok összeegyeztethetlensége, és egyre kevésbé volt kielégítő magyarázat számára a jószerencse.

Rendületlenül mesélt, irreálisan hosszú monológokban, választ nem várva. Magyarázta. Szétszedte. Széthullott. Megpróbálta újra összerakni. Nem ment. Maszekolta a narratíváit, nem fordult könyvekhez, elméletekhez segítségért, magára utalta magát, nem hitt abban, hogy bárki más jobban meg tudná mondani, mihez kezdjen mozaikokra törött életével, bizalmatlan volt mások kezébe adni azt, amije volt.

Amíg mesélhette történeteit, világosnak és megfoghatónak tűntek. De, bármennyire szeretném, nem gondolom, hogy tartósan kielégült volna ezen alkalmakkor. Ugyanis mindig újra kellett kezdenie.

Kertész narratívát adott a botránynak. Hajas tudatosan manipulálta élettörténetét, személyiségeit, uralkodott felettük. Kihasználta a töredékességet. Az apámnak csak a parttalan monológok pillanatnyi nyugalma adatott.

3. Amikor Narcissust fölváltja a Gólem - a nyelvről

Hajas költőként indult a hatvanas évek közepén, és Beke Lászlóra hivatkozva⁶² mondhatjuk, soha nem is szűnt meg költőként tekinteni magára. Mégsem írt verseket a hetvenes évek közepétől kezdve.

Nem bírom mással magyarázni a performance, azaz saját teste, mint művészi alapanyag felé fordulást mint azzal a fölismeréssel, hogy azt a fajta közvetlen hatást kiváltó művészetet, amit ő akart üzni, a nyelv – furcsának tűnő kitétel: a hetvenes évek nyelve – által létrehozni nem lehet.

Hajas korai verseiben a világ belakása, megnevezés általi birtokbavétele, valamint önmaga gyökértelensége a központi motívum. (*Tájkép, Engem jól ideraktak, Átváltozások, Program, Szentháromság*) Pátosza az elbeszélő elveszettségében, kiszolgáltatottságában rejlik. (Pl. „*Kócos lelkem megsimogathatom/ testem csitíthatják dalok,/ ha fáj, nekem fáj mindegyik,/ ki még e kettőn túl vagyok.*”⁶³) Ennyiben Ady, József Attila hagyományának továbbvivője. „*A tárgyak értelmét magam határozom meg, / ha lesz erőm, s ha én leszek./ Segítsetek.*” Szerepjátéka az elesett prófétáé, akiben hatalmas, mitikus akarát és vágy rejlik, miközben olyan bizonytalan, mint egy kamaszfiú.

Visszatérő szereplője Narcissus. Megfigyelhetjük ezekben a korai versekben az önmagát vizslató, saját szemét a világ (üres, bizonytalan) helyére helyező és az énésséget ekképp maximalizáló figurát. Narcissus számára csak önmaga valós. Hajas olyan mitológiai hőst ábrázol, aki önmagát látja, amint magát figyeli, idegenként. (Ahogy a tükörben önmagát vizslató Nádas Péter.) Önmagára gyanakszik, úgy is mondhatnánk. Az idegenséggel - akár a zsidósággal - való szembesülést követő paranoia világában járunk.

Mi oldhatja föl ezt az idegenséget? Ezt az önmegfigyelést? Ezek Hajas verseinek leglényegesebb kérdései. Nem vagyok analitikus, nem is tartom relevánsnak a kérdést, volt-e személyes tapasztalat, a Nádaséhoz, apáméhoz hasonló szembesülése Hajas Tibornak. Nem kellett, hogy legyen. A maga ellen irányuló paranoia, véleményem szerint, éppannyira következik a demonstratív identitás-átírásból, mint következhetne egy amazokhoz hasonló szembesülésből.

A világ távoli, megfoghatatlan, „*oly távoli, mintha valódi lenne*”⁶⁴. Narcissus magánya és elveszettsége számos versben visszaköszön, és mindig az ön-analízis maximumát vonja maga után; a zuhanás, a katasztrófa, a széthullás leírását. E széthullás azonban nem feltétlenül valami meglévőnek az elpusztulása. Sokkal inkább a most születő-sarjadó, egyelőre torzóban lévő, de alakítható személyiség megírása. Ennyiben talán nem csupán az utólagos narráció magyarázza Hajas verseit az induló művész önarcképeinek. (Ehhez ld. *Pohár. Malom., Narcissus, Torzó, Torzó II, Mintha tükörkép....*)

Nagyon jó verseknek gondolom a Hajas-életmű darabjait. Mégis szükségszerűnek érzem Hajas költészettől való elfordulását. Őt nem a “szavak megtisztítása” érdekelte; a tárgyak értelmének újra-meghatározását, saját maga és múltja megtalálását konkrét programnak gondolta, és, fölteszem, megértette a fentebb leírt folyamatot - korlát volt a nyelv, nem pedig a lehetőségek végtelen tárháza ahhoz a művészet-eszményhez, amit célul tűzött maga elé. Ezzel a nyelvvel nem lehetett közvetlennek lenni, sorsszerűen jelen lenni, hallgatást törni meg. Ez a nyelv kompromisszumokra kényszerít, a hétköznapi elhallgatás-tapasztalat, a kettős beszéd tervszerű alkalmazására.

Hajast ez nem érdekelte, amíg rá nem jött, hogyan fordíthatná a maga javára - ebből

⁶² Szalai Miklós: *A semmi egében utak fehéren...*, Orpheusz, III/4. Oldal?

⁶³ Hajas T.: *Szentháromság. Szövegek*, 44.

⁶⁴ Hajas T.: *Narcissus. Szövegek*, 77.

született a *Sidpa Bardo*.⁶⁵

A nyelv elhasználatáról – és a hatvanas évek állapotáról – nagyon találónak érzem egyik versét. Gunyoros ítélete lesújtó. A címe „*Petőfi “Sándor”: „Föltámadott” „a” „tenger”*”⁶⁶. A vers pedig maga a Petőfi-vers, hasonló elv szerint gépelve végig. Minden olyan, mintha az lenne, de mégsem az. Még Petőfi is csak majdnem-Petőfi. Pontosan ez a tabu-nyelv nem volt alkalmas Hajas számára önmaga birtokbavételére, és ezért fordult a performance felé, új, hiteles formaként/témaként/médiumként testét ismerve föl. Ezért cserébe adta föl a verselést.

A test nem-elidegeníthető tulajdona az embernek. Élet, nyelv, történelem, haza, sors - ez mind elorozható. De a test a legvégső személyes. Be lehet mocskolni, meg lehet alázni, be lehet zárni, el lehet pusztítani; de akkor is elidegeníthetetlen tulajdon. („*Fájdalmasan összeverve is elégedett voltam magammal. De nem a bátorságom és a megvédett becsületem miatt, hanem mert megértettem, hogy vannak élethelyzetek, amikor a testiünk egész énünkkel és egész sorsunkkal azonos. A testem voltam, nem egyéb: az éhezésben, a kapott ütésben, az adott ütésben.*”⁶⁷) A testre minimalizálni a létezést, mert így élhető meg a jelenlét maximuma. Egyedül a fizikai hatás valós hatás.

Narcissust fölváltja a Gólem.

Narcissus az önvizsgálat és a világra saját szemén keresztül csodálkozás felfedező figurája a megnevezés általi birtokbavétel aktusa által. A fiatal Hajas, mint Rimbaud, Ady, József Attila. (Ady-ról egyébként rövid tanulmányt írt, ebből pl. „*Ereje és túlhajtott éntudata meghatározott környezetben hatott, költészetében az erő, melyet nála elsődleges fogalomként kezelhetünk, a veszélyekkel való közvetlen kapcsolatteremtés kategóriájába esik, egyszerre mindennel meg kell küzdenie, nem csak előre, de oldalra és hátra is figyelnie kell a magyar történelem egészére.*”⁶⁸ Stb.)

A Gólem az önalakítás, totális átlényegülés jelképe lesz. „*A test az egyetlen megbízható médium. (...) Egy művészen eleve kell, hogy legyen valami önveszélyes. Ez azonban önmagában nem elégíti ki. Ugyanazt az előreláthatatlan, megváltó gesztust, mely nem az övé, mely kegyelemként éri, mellyel nem ő választ, hanem őt választják, most már saját magán akarja végrehajtani, illetve végrehajtatni. Műalkotássá kényszeríti magát; saját Gólemje lesz.*”⁶⁹

Ez már az avantgárd szemlélet – élet és művészet összekapcsolása, abszolút program, harc – önmagáért. A *Sidpa Bardo* önszemlélete is a Gólemé; a naplóformában írott, énelbeszélőt alkalmazó Hajas saját testét „absztrahálja”, annak határait kutatva, meddig és mennyire írhatja szét magát, mennyit bír el a Gólem szövegeként. Olyan szerepjáték a Gólem, amely lehetőséget ad a teljes önfelszabadításra. Immár nem Narcissus és tükörképe kettős áttételén keresztül ábrázolja magát, hanem mintegy belenyúl a vízbe és tükörképét formázza, olyan ember nézzen vissza rá, amelyet látni akar „és így önmaga is átalakulhat. Idegenségét saját magának tetsző képpé formálja – ez az ugrás Narcissus és Gólem között.

A testre korlátozott létezésben a szélsőséges gyönyör és a fizikai fájdalom kiemelt szerephez jut; azok tanúskodnak a test működéséről, létezéséről. Ősi tapasztalat ez, a szentek, mártírok, de Sade, szadisták, mazochisták, fakírok, a pincék hallgatásában tönkrement emberek világnézetének alapja, a révület és a kézzelfogható-átérezhető jelenlét szükségszerű előidézője.

⁶⁵ „*AZ /EMBERI/ TESTET ABSZTRAHÁLNI KELL*”, jegyzi föl magának. *Kartonokon lévő töredékes szövegek, Szövegek*, 370.

⁶⁶ *Szövegek*, 103.

⁶⁷ Jean Améry: *Zsidóságom vállalásának kényszere és lehetetlensége. Túl bűnön és bűnhődésen*, 122.

⁶⁸ Hajas T.: *Adyról. Szövegek*, 63.

⁶⁹ Hajas T.: *Performance: A halál székszeplije I. Szövegek*, 329.

A Gólem – végre – tényleges veszély, mellyel számolni lehet. (Emlékezzünk a korábban idézett, fél-ironikus versrészletre: „Zsidó vagyok. Semmi sem fenyeget.”) Narcissus, mégha idegenként tekint is magára, nem képes kinyúlni a vízből. Bizonytalan, meghatározhatatlan szorongás. A Gólem az önveszélyesség eszköze. Konkrét, megfogható, mégha teremtett is.

Véleményem szerint ez a jelkép „kényszeríti műalkotássá” a szüntelen önfigyelésben rejlő, önmagában való idegenséget, és ez már az első lépés az idegenség paródia általi megszelidítéséhez.

4. Az önmeghatározás, mint önveszélyes gesztus – avagy ha támad a Gólem

Kertésznél nem találkozni a besúgóktól, az ÁVO-tól való félelemmel; szorongása egyetemes, birkózása magányos. Hajasnál, hogy úgy mondjam, ellenkezőleg: itt félelem van, nem szorongás. Paranoiáját azonban Hajas a nyilvánosságba viszi. Fordított logikával dolgozik. A félelmet annak birtokbavételével oldja föl. Ezzel magyarázom az irányítás-irányíthatóság (az elidegenített, cselekvésképtelen lét), az örület, a lobotómia, a kínzás életművében gyakran visszatérő, központi motívumait. Ahogy előzőleg a funkcionális ember művészetét is, úgy ezt a paranoiát is kihasználni kezdi; kiismeri működését és manipulálni kezd vele. Szimulálja a rendszert, amelytől retteg.

Ehhez lásd Hajasnál: „Szerencsénk van: újból egy idegen álom nyersanyaga és berendezési kellékei lehetnek, mint annyiszor. De ez most az enyém.”⁷⁰ „Köszönöm, hogy itt vannak. Köszönöm, hogy kiszolgáltatták magukat nekem. Naivitásukban bátran tehették; rutinjuk van a felajánlkozásban és rutinjuk van a kielégülésben is - azt hitték, ennyi tapasztalat elegendő védelmet jelenthet. Önöket nem lehet jobb belátásra bírni. Újból és újból feltárulkoznak valami idegen álomnak, mely nem igényli önöket; újra meg újra hajlandók félrenézni a veszélyes világról, feladni éberségüket egy hipnózis kedvéért; de az álmot nem az önök kielégülésére álmodják, a hipnózis véget ér.”⁷¹ Stb.

Hajas szerepjátékaiban úgy szelidíti meg alapvető tapasztalatát, hogy egyszerre lesz „(...) a nyúl és a kígyó; és ne tudjam eldönteni, kielégülésem a biztosan elkövetkező felfalásnak vagy a felfalásnak fog szólni. Betöltöm önmagam; a többi fertőző terület.”⁷² A szorongás tárgyának és alanyának lenni egy időben, ezzel győzve le azt.

Egyszerre lenni zsidó és náci.

Ennek megértése a legnehezebb Hajas kapcsán. Hajas művészetében átvedlik azzá a hatalommá, ami őt önmaga determinációjává – zsidóvá, kiszolgáltatott lénné, paranoiddá, örültté – teszi. Nem a „determinációt választja”, mint „Kafka százlábúja”, hanem a hatalom bőrébe vedlik át, hogy átváltoztassa magát, hogy ő állítsa saját magát sorsválasz elé.

A feloldás így nem más, mint hogy ha már sorsom nem lehet, én leszek az, aki sorstalanná fosztom magam. Ne a más által rámrótt determinációt kelljen elfogadnom.

Ez az önmeghatározás szabadságának általam ismert legszélsőségesebb módszere.

A paranoiát nem győzi le. De kezelhetővé teszi, ahogy reflektálva rá önmaga felé irányozza. Engedi a maga-teremtette Gólem-tükörképnek, hogy szüntelen fenyegetés legyen, engedi, hogy kiléphessen a vízből, támadhasson - önmaga tükörképére.

Az írásról mondja Hajas, hogy akkor jó, „ha az ember elkezd félni a saját mondataitól”⁷³. Az az érzésem, hogy egész művészetében önmaga megijesztésére

⁷⁰ Hajas T.: *Dark Flash*.

⁷¹ Hajas T.: *Engesztelés*.

⁷² *Szövegek*, 306. Ehhez vö. A 38. lábjegyzet idézetét.

⁷³ *Szövegek*, 425.

törekedett; hogy jobban tarthasson önmagától, mint bármilyen ellenséges, külső hatalomtól. Ebbe a gondolkörbe kell utalnunk a fájdalom esztétikájának önvészélyes gesztusait is Hajas performanszaiban; a híres prágai epizódot, mikor széttört üvegen vonszolták végig a testét, a képkorbácsolások rituális gesztusait, az önarcképmegsemmisítést, stb. stb. Azzal, hogy megteszi, rögvést parodizálja saját idegenségét, félelmét, hogy önmagára támad a benne rejlő ismeretlen.

Mint a fóbias, aki szántsándékkal pókot enged csuklójára, vagy magas épületre mászik föl.

Beteljesítem sorsom azelőtt, hogy az beteljesíthetné magát.

„Frászt lehet kapni tőlem”, mondja.

A paranoia fogalma éppúgy a világ iránti bizalom elvesztésében gyökeredzik, mint a sorstalanságé. Az oksági kapcsolatokba vetett hit és a központilag, azaz a nyilvánosságban – párttól függetlenül – felkínált világmagyarázat elutasítása, mint hazugság és átverés, ezentúl fogalmilag beköthető a „történelem a fejünk fölött történik”, azaz a történeti felelősség elvesztésének traumájába (is). Új narratívát kell gyártani arról, hogyan működik a világ „valójában”.

Az összeesküvés-elméletek ilyen pótlékok. A beavatottság érzetével nemcsak a kiváltságot nyeri el az ember, de úgy érzi, őt nem érheti meglepetés. Védettséget ad a képtelenség kimondása.

Apám gyakori szavajárása a „meglátod majd”, „várd ki a végét”, stb. stb. Mesterévé lett a paranoia-világképeknek. Saját történetébe vetett bizalma híján a világtörténetet is kétségbevonta, és ugyanolyan buzgón gyártott nem-hivatalos, de annál inkább „hiteles”, „eredeti”, valójában pesszimista és a képtelennél képtelenebb magyarázatokat '44-ről – állandóan visszatérő motívumként a gazdag, kegyetlen és gonosz zsidók, akik nem segítettek a szegényeknek, hanem elszöktek az országból –, a rendszerváltásról és a jelenkori politikáról, világpolitikáról, mint ahányszor saját történeteit mesélte.

Ilyenkor is villogott a szeme és szakadatlan beszélt. Ezekben az elméletekben állandóan nemzetközi csoportok szűk magját tüntette föl a világot mozgató erőként.

Sorozatterve is ebből fakadt.

6. Sorsvisszaszerzés

*(...) reszkető gyönyörérzettel töltött el a tudat, hogy minden számon lesz kérve rajtam;
és hogy éppen ezért én is mindent számon kérhetek.⁷⁴*

Hajas azon volt, hogy olyan művészetet végezhesen, ami mind a befogadót, mind az alkotót intellektuálisan, fizikailag és morálisan is megterheli. Ez a készítése a de-tabuizálás és a felelősség-visszanyerés elve szerint született. A diktatúra morális közönyében előhívható-e még bármilyen tiltás. Vagy a társadalom véglegesen beletörődött abba, hogy vele mindent meg lehet tenni és hajlandó zokszó nélkül lenyelni bármit.

Ezekben a modell-helyzetekben, ahol Hajas a kimondás által provokál, annak fölsímszerűsítése a forradalmi tett, hogy a néző fölállhat. Vagy leteheti a szöveget. Ezek jelképes gesztusok. Egy-egy szöveg, bűn, tett, mozdulat elutasításának tapasztalata azt szemlélteti, hogy az embernek jogában áll ellenszegülni. Hajas tudatosan rá is játszott, hogy egyértelmű legyen az áthallás: ő maga vállalta a hatalom szerepét, a néző volt az elszenvető.

⁷⁴ Uott, 155.

Eleve diktatórikusnak tételezett a performance-i vagy színházi felállás: a szokásjog szerint a néző hallgat, ül, megpróbál nem mozogni – ki van szolgáltatva. Ha valaki *itt* föláll, azzal birtokába jut annak a tapasztalatnak, amit a magyar társadalom elfelejtett huszadik századi történelme során: hogy a hétköznapiakban *ugyanígy* föl lehet állni.

A *Sidpa Bardo* virtuóz nyelvi kísérlete, hogy szöveggel is elő lehet-e idézni *fizikai* hatást; tényleges undort, futkosó hideget a háton, bűn-érzetet. Mintha Hajas '79-re (a szöveg írásának éve) eljutott volna oda, hogy a performance direkt nyelve terén szerzett tapasztalatait visszavezesse a nyelvhez, ahonnan indult, de amit nem talált pályája elején elég hatékonynak. Absztrahálni kell a testet, tűzi ki feladatként maga elé, és ehhez az irodalmi pornográfia eszközéhez nyúl. A hallgatás kommunikációs csődje megkérdőjelezte, hogy lehetséges-e egyáltalán szavak által közölni, hatást váltani ki.

Újra nekifut a fiatakorában sikertelen kihívásnak: meg lehet-e szólalni a személyesség maximumán, kvázi a test nyelvéen irodalmilag.

Az élet és a művészet összeolvasztása nem csupán mítosz, hanem itt nagyon is konkrét program. A pornográfia a legérzékibb hatást váltja ki *érintés* nélkül. Akár undort, akár gyönyört. Hajas szövegének kérdése, hogy lehet-e reflektált a befogadó által ez az érzéki hatás – azaz megzavarodhat-e a befogadó az őt ért érzéki hatás nyomán, és érezhet-e ezáltal – bűntudatot.

A szöveg kulcskérdése a bűnrészesség létrehozhatósága. Hajas *fixa ideája*, állandó kísérleti terepe, hogy mennyire lehetséges a művészet által felelőssé tenni befogadót és alkotót egyaránt. A pornográfia kiélezett helyzetének rámontírozása a konkrét történeti-társadalmi milliőre: a szöveg a sorsvisszaszerzésének, személyiség és felelősség kádári szétválasztása eltörlésének a tétjévé változik.

Kérdés, hogy a tisztán fikciónak tűnő szöveg mennyit bír el. Mert túlozni kell, hogy reflektálttá váljon a fizikai érzet. Végre ne lehessen pusztán „gyönyörködni benne”. Ezért kell szélsőségesen merésznnek, gusztustalannak, elviselhetetlennek lennie. Hogy ne hagyhasson senkit hidegen. Válgjon megkerülhetetlenné.

Kertészben egészen más előjellel fogalmazódott meg hasonló probléma a *Sorstalanság* írásakor. (Lásd a már idézett „gyilkos nyelv”) „*A műélvezetben rejlő erkölcstelen. A közönség nem elszenved a művet, hanem gyönyörködik benne.*”⁷⁵ Kertésznel a narráció sikerének kérdése, hogy miképp lehet elérni azt, hogy az olvasó ne pusztán úgy reagáljon, mint a Köves Gyurit otthon fogadók, semmitmondó sajnálkozással, hanem végigjárja az elsorrtalanodás útját.

Hajasnál éppilyen fontos, hogy ne pusztán esztétikai gyönyörhöz, hanem radikális tapasztalatokhoz juttassa befogadóját.

A *Sidpa Bardo* véleményem szerint maradéktalanul megfelel ennek a célkitűzésnek, és valójában a moralitás lehetőségességét demonstrálja egy olyan kulturális közegben, amelynek a közösségi morálja igencsak lanyhán vagy sehogyan sem működött. Ehhez a provokáció, a változtatott archetipikus szerepek – amelyben a hatalom, mivel fizikai természetű a művészet, általában a durva-szélsőséges szexualitás jegyében jelenik meg, hiszen a test van kiszolgáltatva, a kiszolgáltatottság abszolút tapasztalat, és ehhez mértén kell ábrázolni is; hogy átérezhető legyen – kitüntetett szerepet kapnak. Előbb a felelősségvállalás hiányára rámutatva parodizál: „*Pihenhetnek; rám bízhatják, hogy megálmodjam önöket.*”, és újra a megálmodott, nem megfogható életek motívumával él. Majd utána: „*Önök az erőszak az utcákon. Önök a jövő bestiális győztesei, a múlt asztalra rakott holttestei. Önök tetszenek nekem. Hálásak lehetnek; az én jelenlétemben a foguk fehérebb és hidegebb fénnel ragyog. / Önök egyszerűen anyag. Önöket nem lehet megalázni, nem lehet felmagasztalni. Önökre rá lehet lépni. Rátok lehet lépni.*”

⁷⁵ *Gályanapló*, 12.

Belétek lehet süllyedni. Frászt lehet kapni töletek.”⁷⁶

Legfontosabbnak annak hangsúlyozását érzem, hogy hatalom és nép mennyire egymást feltételező, egymás hallgatólagos megállapodásán alapuló fogalompár. A szado-mazo kultúra társadalomra olvasása a felelősség kérdését brutális fényben láttató gesztus. A szado-mazo-ban minden beleegyezés alapon megy; a totális kiszolgáltatottság állapotában az egyik átruházza önmagáért való felelősségét a másikra, hogy az azt tegyen vele, amit csak akar. Egyikük sem áldozat. Ez egy józan fejvel végrehajtott üzlet, valamit valamiért.

De ezzel a gesztussal Hajas azt mondja, a náci, a nyilasok lehet, hogy itt voltak, lehet, hogy hatalmasok voltak. De ti egyeztetek bele. Kádár lehet, hogy behozta a szovjet tankokat. De ti egyeztetek bele. Más szinten: lehet hogy szar az életetek. Lehet, hogy sorstalanok vagytok, vagy a sorsotok a legteljesebb balszerencse. De ti egyeztetek bele minden nap, amikor nem álltok ki, föl, tiltakozni, amiért nincs súlya az életeteknek.

Hiába tűnik tökéletesnek, kiúttalannak a rendszer kínai ördöggyölyője, annyi hiba éppen van benne, hogy kizárja a felelősség eleve áthárítását a gonosz emberekre, gengszterekre, náciakra, zsidókra, kommunistákra, vagy a jószerencsére.

Nem abban rejlik Hajas vagy a neoavantgárd „ellenzékiése”, hogy politizált volna, hanem ennek felmutatásában.

Az *Érintés* című rádió-performance fizikai jelenlét nélküli hanggal játszat szado-mazochista – a testen így keresztül újra a diktatúrában való létre reflektáló – párosjelenetet. („*Néhány percem van csak, hogy megpróbáljalak megérinteni; megérinteni olyan leheletfinoman, és mégis olyan hatalmasan, amiről eddig nem is álmodtál.*”⁷⁷) Nagyon találóan modellezi Hajas esztétikai felfogását e műfaj: ugyanez a művészet téje is; érinteni, hitelesen, ténylegesen érinteni – a „mű” által.

A transzcendensbe való átlépés – ahonnan kiindultunk –, a konkrét történeti korszak kérdéseire adott válaszá lesz. Ez nem az univerzálisba vetett (megnyugtató) hit, hanem munka: a transzcendens a sors visszaszerzésének jelképe. Folyamatos művészet-művelés.

Ebben az értelemben a katasztrófaművészet stimuláns, amely az elidegenített életet „valós” szinten megélhetővé teszi, fokozza a jelenlét érzetét. Az ember nem egyszerűen megérti, ahogy egy elbeszélés vagy regény narrációvá rendezett történetéből megértené, miben él, mit él meg. Nincs múlt, nincs történet, amit Hajas ekképp összerendezhetne; a múlt éppen elhalt suttogás neki, a múlt meg nem szólaltatható trauma. Hajas nem tudja történetté kovácsolni sorsát. Kísérlete ellenben azokra a pillanatkora irányul, melyekben végre intenzíven lehet életben – ami a kedvetlen, fáradt, tunya, enervált, a mélyről – felelősségről, származásról, bűnökről – viszont rendületlenül hallgató, traumatizált, önáltató hetvenes években – mikor a legnagyobb reménység az, hogy az ember meglapulhat és kibekkelheti – a valós, tulajdonképpeni jelenlét ígéretét hordozta, a sorssal rendelkezés tétjét és felelősségét, aminek vállalásában az önmeghatározás szabadsága és egyben az elidegenítettség szétverése rejlik, mint ígéret.

„*Itt csak velem történik valami*”, állítja Hajas *Engesztelés* című performanszában.

Ha folytonos narrációnak, konstans identitásnak nem is nevezhető ez – mint Kertészé – kitanulta, miként lehet megfegyverezni a sorsnélküliség démonait; belakni a rendszer réseit.

Nem elbeszélést, hanem önmaga jelenlétét teremtette meg, majd szegezte sorstalansága ellenébe – mert képes volt szívós munkával létrehozni ezt az „önmaga”-t, Gólemet, egyszerre-nyúl-és-kígyót.

⁷⁶ Hajas T.: *Dark Flash*

⁷⁷ Hajas T.: *Érintés. Szövegek*, 341.

6. Végül

Természetesen fogalmam sincs, Hajas végiggondolta-e valaha is a fenti gondolatsort. Nyilvánvaló, hogy az utólagos emlékezet olyan perspektívával bír a vizsgálat során, amellyel nem bírhat az, aki élete végigélésével van elfoglalva. Számomra termékenyebb, hogy e gondolatsor *következményei* kiolvashatók művészetéből.

Éppígy azt sem tudom, megbékélt-e sorsával Hajas Tibor nagyon korai halálakor. Sorsa közösségi mítosszá oldódott az utólagos elbeszélésekben; egy közösség és egy generáció jelképévé, az önpusztításig kíméletlen művész mítoszává; s lám, én sem bírok róla pátosz nélkül írni.

Mítosszá oldódni – talán nem is volt más célja. A mítosz: utólagos sors, méghozzá reprezentatív, kiemelt nagytörténet; ennyiben a legtöbb, amit az utókor kárpótlásul ajánlhat.

Az apám jövő ősszel lesz hatvan éves. A sorozatból nem lett semmi. Továbbra is rendületlenül meséli történeteit. Nem valószínű, hogy biztosíthattam életének a sorsot jelentő narratívát, és azt sem hiszem, hogy valaha is felkelthetem érdeklődését Hajas Tibor magnézium-robbanásként fénylő, majd kihunyó művészete iránt.

De talán sikerült élete értelmezhetetlenségének okai közül néhányat fölírnom, hogy mit veszített, mire nem volt képes szert tenni soha, és azt is felmutatni, milyen stratégiák, milyen fokú önismeret következett ezekből.

Csak azt remélhetem, nem hagyja el a jószerencse.

Felhasznált irodalom

Améry, Jean: *Az ember önmagáé*. Ford. Blaschik Éva. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2004.

Améry, Jean: *Túl bűnön és bűnhődésen*. Ford. Blaschik Éva. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2002.

György Péter: *Az elsüllyedt sziget. A halhatatlanság halottja. Mostantól fogva ez lesz a múlt*. In. uő: *Az elsüllyedt sziget*. Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1992.

György Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011.

Hajas Tibor: *Szövegek*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2005.

Kertész Imre: *Gályanapló*. Budapest, Magvető, 1992.

Kertész Imre: *A Holocaust mint kultúra. A száműzött nyelv. Az önmeghatározás szabadsága*. In. uő: *Európa nyomasztó öröksége*. Budapest, Magvető, 2008.

Komoróczy Géza: *Holocaust - A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, Osiris, 2000.

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon, II*. Pozsony, Kalligram, 2012.

Petri György: *Összegyűjtött versek*. Budapest, Magvető, 2003.

Szőke Annamária (szerk.): *A performance-művészet* Budapest, Balassi, 2000.